Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

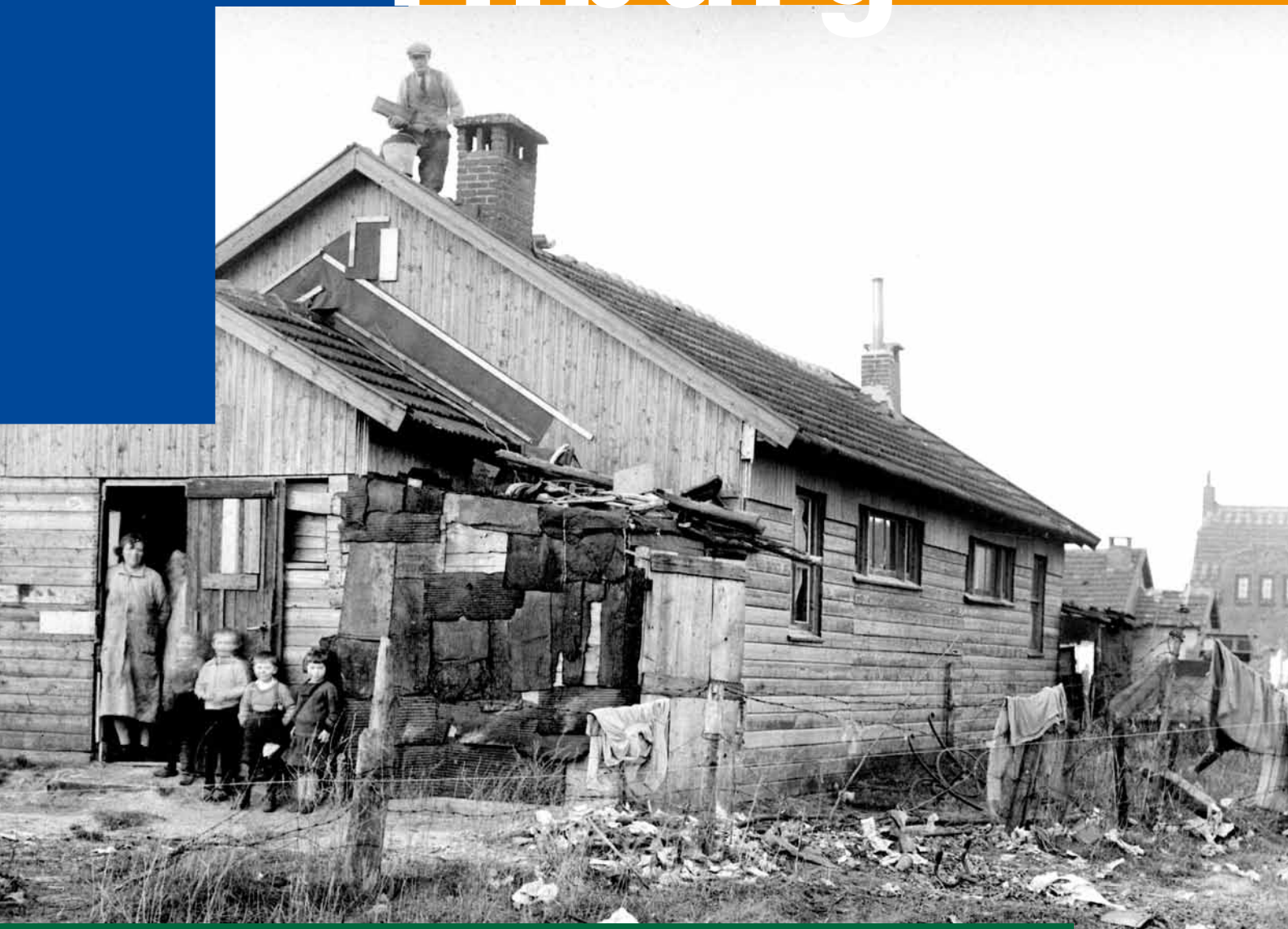

Middeleeuwse bewoningssporen naast het Spoor

De strijd van een Tilburgse frater tegen alcoholmisbruik rond 1900

De Eerste Wereldoorlog en een Tilburgse sodafabriek

De tuinman van de Koning

De ‘Quaestie St. Joseph’

Woninginspectrices of woonmaatschappelijk werksters?

Jaargang 32
december 2014
nummer
3

€ 5,50

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 32, nr. 3
december 2014

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Astrid de Beer
Sander van Bladel
Jeroen Ketelaars

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 16,50
Abonneren door overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg
IBAN: NL69 INGB 0005 6255 54
BIC: INGBNL2A
onder vermelding van
'abonnement 2014'
Losse nummers
verkrijgbaar in de boekhandel (€ 5,50)

Opzeggingen abonnementen
voor einde kalenderjaar
schriftelijk via
abonneren@historietilburg.nl
of Beeklaan 57, 5032 AB Tilburg

Omslagfoto:
Noodwoning aan de Wichmansstraat
ca. 1918 (Coll. RAT)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Gianotten Printed Media, Tilburg

Ten geleide

Dit laatste nummer van 2014 van tijdschrift 'Tilburg', waarmee de 32ste jaargang van dit blad wordt afgesloten, is weer een gevarieerd nummer geworden. Het bevat artikelen die tal van interessante onderwerpen behandelen. Archeologie, gemeentelijke woninginspectrices, een frater die tegen drankmisbruik strijdt, de Rooms-Katholieke Woningbouwvereniging 'St. Joseph' en de tuinman van koning Willem II zijn daar slechts enkele voorbeelden van.

De redactie van 'Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur' en het bestuur van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed wensen u veel leesplezier, een fijne kerst en een mooie jaarwisseling. Graag tot in 2015!

De redactie

Inhoud

63 **Frans van Nuenen:**
Tilburg – Burgemeester Brokxlaan: middeleeuwse bewoningssporen naast het Spoor

68 **Ton Kox:**
'Koning Alcohol'. De strijd van een Tilburgse frater tegen alcoholmisbruik rond 1900

73 **Rob van Putten:**
De Eerste Wereldoorlog en een Tilburgse sodafabriek

78 **Roger Rossmeisl:**
De tuinman van de Koning

80 **Jan Timmermans:**
De 'Quaestie St. Joseph'

83 **Jan Timmermans:**
Woninginspectrices of woonmaatschappelijk werksters?

85 **Tilburg kort:**
Tilburg signalement LXXVIII
De vroegste geschiedenis van Berkel-Enschot-Heukelom
De mooiste bomen van Tilburg
Pater Henri Rutten
Kweekplaats van katholieke deugd
Literair Tilburg
Moord en doodslag in Tilburg
De Besterd
Adriaan de Lelie: expositie en boek
'Privaatstoffen' van de Tilburgers

Tilburg – Burgemeester Brokxlaan: middeleeuwse bewoningssporen naast het Spoor

Frans van Nuenen*

* Frans van Nuenen is senior veldtechnicus en heeft in deze hoedanigheid veldwerk verricht in Midden-Brabant, West- en (voormalig) Oost-Duitsland en de gemeente Eindhoven. De laatste jaren is hij werkzaam geweest voor een archeologisch bedrijf in Den Bosch, dat door heel Nederland werkzaam is. Er zijn in het verleden meerdere archeologische bijdragen van zijn hand in het tijdschrift 'Tilburg' verschenen.

Bij een toevallige inspectie in augustus 2013 zijn in het wegcunet voor de zuidelijke rijbaan van de Burgemeester Brokxlaan, aan de noordzijde van de spoorlijn, bewoningssporen uit de volle Middeleeuwen ontdekt. Door de welwillende medewerking van alle betrokkenen kon de vindplaats in een tweedaags noodonderzoek (op 4 en 5 september 2013) worden gedocumenteerd.[1] In de onderhavige bijdrage wordt dieper ingegaan op deze vindplaats en wordt het belang ervan voor de archeologie van de Tilburgse binnenstad voor het voetlicht gebracht.

In de buitengebieden van de gemeente Tilburg, vooral aan de zuid- en oostzijde van het grondgebied, is in het verleden veel archeologisch onderzoek uitgevoerd. Hierbij is een rijk bodemarchief aan het daglicht gekomen. Tot de bijzondere onderdelen hiervan behoren bewoningssporen uit de bronstijd, ijzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen, naast (delen van) grafvelden uit de late bronstijd en midden-ijzertijd. De laatste jaren is echter duidelijk geworden dat mogelijk ook in grote delen van de bebouwde kom van de gemeente, waar nog maar in beperkte mate archeologisch onderzoek is verricht, een rijk bodemarchief verwacht mag worden. Zo is er recentelijk in de tuin van de Rooi Harten een deel van een nederzetting uit de inheems-Romeinse tijd gevonden. Ook bij de aanleg van de Wethouder Baggermanlaan zijn bewoningssporen, dit keer uit de midden-ijzertijd, gevonden. Dit geeft wel aan dat in landschappelijk opzicht de ondergrond van de binnenstad in hoge mate te koppelen is aan die van het buitengebied. Ook de vindplaats aan de Burgemeester Brokxlaan is eens te meer een aanwijzing voor de archeologische potentie van de Tilburgse binnenstad.

Fragment plattegrond van Tilburg, met de vindplaats (rode ster).

Landschappelijke achtergronden[2]

Tilburg ligt in het Zuid-Nederlandse dekzandgebied, in de Centrale Slenk. Dit is een dalingsgebied dat door breuken in de diepere ondergrond is ontstaan. Gedurende de ijstijden is hierin door de wind een pakket dekzand afgezet. In de ondergrond wordt het gebied gekenmerkt door compactere leemlagen die door het afsmelten van het landijs zijn gevormd. In de loop der eeuwen is door allerlei eroderende factoren een rijk gevarieerd microreliëf gevormd. Dit heeft geresulteerd in erosiedalen, waarin later beken en waterlopen zijn ontstaan. Te noemen zijn o.a. de Korvelse Waterloop en de Katsbogte, die beide in zuidoostelijke richting afwaterden op de Leij/Voorste Stroom. Deze erosiedalen worden afgewisseld door relatief hoger gelegen dekzandruggen en dekzandwelvingen. Deze afwisseling van relatief hogere en lagere delen van het landschap, die een rijk gevarieerde biotoop hadden, vormde in het verleden een ideaal vestigingsklimaat. De onderhavige vindplaats ligt op de noordelijke flank van een zuidwest–noordoost georiënteerde dekzandrug, die in noordelijke richting overgaat in een dekzandwelving. In bodemkundig opzicht is in grote delen van de Tilburgse binnenstad een enkeerdbodem te reconstrueren. Deze bodem bestaat uit een meer dan 50 cm dikke akkerlaag die vaak door

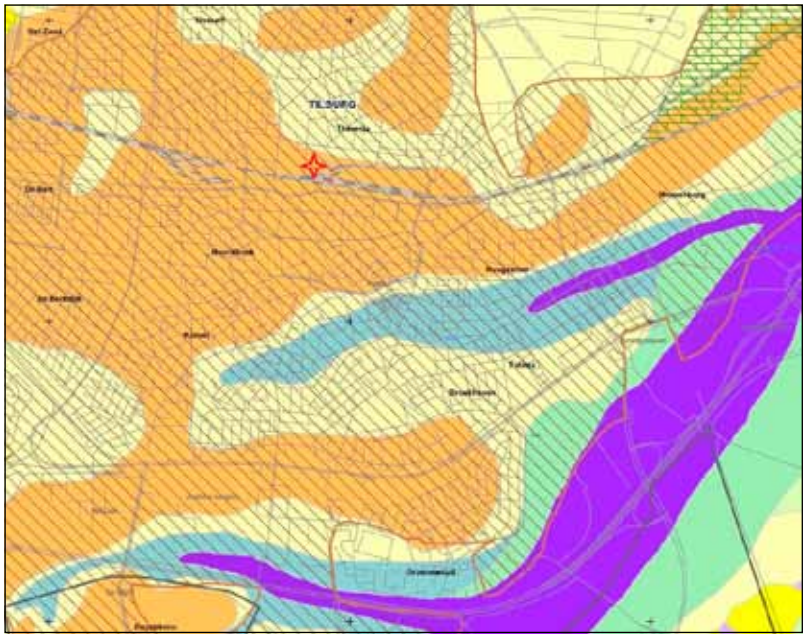

Fragment van de paleogeografische kaart van Tilburg met de vindplaats (rode ster).

plaggenbemesting is ontstaan. Deze laag heeft een beschermende functie gehad voor het onderliggende bodemarchief.

Archeologische vindplaatsen in de omgeving

Van de Tilburgse binnenstad is maar een gering aantal vindplaatsen bekend. Direct ten noorden van het plangebied Spoorzone is aan de Fraterstraat een booronderzoek uitgevoerd.[3] Hier werden bodemverstoringen met een diepte van 80-130 cm –Mv vastgesteld. Er is geen nader onderzoek geadviseerd. Bij de aanleg van de fietsenkelder op de Heuvel, ten zuidoosten van het plangebied, zijn de oudste sporen als karrensporen geïdentificeerd. Deze konden in de 15e eeuw gedateerd worden.[4] Deze karrensporen kunnen gerelateerd worden aan de weg van Antwerpen naar Den Bosch. Verder werden twee waterputten uit het eind van de 18e eeuw gedocumenteerd, waarbij één waterput op een zandspaarboog was gefundeerd. Aan de Spoorlaan, iets ten zuiden van de spoorlijn, is bij een proefsleuvenonderzoek één paalspoor ontdekt dat op basis van de vulling in de prehistorie werd gedateerd.[5] Deze geringe vondst vormde geen aanleiding tot het instellen van een nader onderzoek, maar duidt wel op de potentie van het aantreffen in de binnenstad van bewoningssporen die teruggaan tot de prehistorie. De overige vindplaatsen in de omgeving betreffen meest waarnemingen en vondsten van 19e-eeuws of jonger materiaal, waartoe enkele waterputten behoren. Voor een rijker bodemarchief moeten we naar de buitengebieden. Van west naar oost zijn grootschalige opgravingen uitgevoerd op het Tradepark T58, het Havepterrein, de Burgemeester Bechtweg en aan de Enschotsebaan Zuid.[6] Hierbij zijn bewoningssporen uit de bronstijd, de Romeinse tijd en de vroege, volle en late Middeleeuwen blootgelegd. Maar ook zijn er (delen van) urnenvelden uit de late bronstijd en midden-ijzertijd vastgelegd.

Luchtfoto van de spoorzone met de halfronde polygonaalhal in het midden, iets links van het station. De vindplaats is gesitueerd tussen de bomen, links van de polygone hal en de houtloods (niet zichtbaar).

Historische achtergronden van het plangebied Spoorzone

Het onderzoeksgebied is lange tijd als akker in gebruik geweest, tot in 1863 de spoorlijn van Breda naar Eindhoven werd aangelegd. In de jaren daarna is ten noorden van het station de Centrale Werkplaats (D'n Atelier) tot ontwikkeling gekomen.[7] Hier werd het rollend materieel van de NS onderhouden en gerepareerd. Voor deze doeleinden zijn meerdere fabriekshallen en werkplaatsen gebouwd, zoals de koepelhal in het oostelijke deel en de polygonaalhal in het westelijke deel van het plangebied. Een aantal van gebouwen zal voor de toekomst behouden blijven. Na verplaatsing van de NS-werkplaats wordt het vrijgekomen gebied ontwikkeld voor woningbouw en publieke functies. Een onderdeel hiervan is de aanleg van de Burgemeester Brokxlaan die de noordelijke ontsluiting van het centraal station moet gaan verzorgen.

Werkwijze & resultaten van het onderzoek

Het onderzochte deel van het wegcunet ligt iets ten oosten van de (voormalige) kruising met de Fraterstraat. Hier werd een strook met een lengte van circa 100 meter (oost-west) en een breedte van 9 meter (noord-zuid) gedocumenteerd, waarbij het vlak werd aangelegd in de top van de C-horizont. In het vlak waren enkele recente verstoringen herkenbaar, die waarschijnlijk aan het gebruik van het terrein door de NS-werkplaats kunnen worden toegeschreven. Toch hebben deze een beperkt verstorend effect gehad op het aanwezige bodemarchief.

In de bodemopbouw werd onder de verstoorde bovenlaag een oude akkerlaag vastgesteld. Deze had een donkergrijze, humeuze, zandige vulling met baksteen- en houtskoolspikkels. Er werd geen gelaagdheid in vastgesteld, noch konden vondsten uit deze laag geborgen worden. De C-horizont daaronder, het onveranderde moedermateriaal, bestond uit licht zandige, compacte, blauwbruine leem, met een zandige dooradering. Deze laag was door een dun laagje geel dekzand afgedekt. Mogelijk is een deel van de dekzandlaag in het erboven liggende akkerpakket opgenomen. In het oostelijke deel van de opgraving werd

Actiefoto van de aanleg en het tekenen van het vlak.

een voormalige depressie of natte laagte vastgesteld. In het profiel wees een verrommelde podzol in deze richting, terwijl het vlak door sterke bioturbatiesporen werd gekenmerkt.

Tot de aangetroffen archeologische sporen behoren paalsporen, kuilen en greppels. In de sporenconstellatie waren twee concentraties te zien, die door een relatief lege zone van elkaar waren gescheiden. In de westelijke concentratie hadden de sporen een sterk gevlekte, lemig-zandige vulling met plaatselijk resten van verbrande leem, terwijl de sporen in de oostelijke concentratie een homogene, sterk humeuze, donkergrijsbruine zandige vulling hadden. Bij nader onderzoek bleek het voornamelijk om paalsporen te gaan, waarin een drietal mogelijke structuren konden worden herkend. In de westelijke concentratie was een zespalig bijgebouwtje (mogelijk een schuurtje) aanwezig met afmetingen van 3 x 5 meter (structuur I). Dit was noord–zuid georiënteerd met spoordieptes van circa 20 cm.
Iets verder naar het oosten was een vierpalige spieker of berg gelokaliseerd met afmetingen van 2,5 x 5 meter (structuur II). Deze palen waren gemiddeld dieper gefundeerd dan die van de vorige structuur met dieptes van circa 40 cm. Beide structuren behoren qua vulling en datering tot dezelfde bewoningsfase.
De meest oostelijke structuur was een vierpalige trapeziumvormige spieker of berg met afmetingen van 3,5 x 2,5 meter (structuur III). Deze structuur behoort, gezien de vulling van de sporen, niet meer tot de westelijke concentratie.

Het onderzoek heeft een gering aantal vondsten opgeleverd. Hiertoe behoren meerdere fragmenten natuursteen, waarvan tefriet als resten van maalstenen het grootste aandeel uitmaakt, naast een tweetal wetstenen.[8] De tweede vondstcategorie betreft keramiek. Hierin zijn enkele fragmenten kogelpot- en Pingsdorf aardewerk aanwezig. Het Pingsdorf aardewerk kan slechts globaal gedateerd worden tussen 900 en 1200 na Chr. In het kogelpotaardewerk waren enkele randfragmenten aanwezig, waarvan een randfragment met versiering met dellen onder de rand. Ook hierin was geen nauwkeurige datering mogelijk, maar deze kon toch op de eerste helft van de 11e eeuw gesteld worden.
De botanische monsters van vier kansrijke sporen werden gewaardeerd door BIAX. Op basis van deze waardering werd op houtskool uit twee monsters, een uit een paalspoor van structuur I en een uit een kuil die tot de oudste bewoningsfase behoort, door het Poznan Radiocarbon Laboratory een ^{14}C-analyse uitgevoerd. Ofschoon de datering van het monster uit structuur I wat jonger uitviel dan die van de kuil, kunnen beide dateringen globaal in de laatste helft van de 10e tot in de eerste helft van de 11e eeuw geplaatst worden.

De botanische macrorestenanalyse van dezelfde twee monsters leverde een aantal landschappelijk interessante gegevens op.[9] Zo werden er resten van struik- en dopheide aangetroffen, die wezen op de aanwezigheid van zowel droge als natte delen in het heidelandschap. Tot de macroresten uit structuur I behoorden fragmenten van eik en gewone es, die mogelijk afkomstig waren van constructiehout, maar dat kon niet doorslaggevend worden vastgesteld. Tot de aangetroffen cultuurgewassen behoren gerst en rogge, een normaal verschijnsel voor de Brabantse zandgronden. De resten van gewone es wezen op de nabijheid van een voedselrijke natte laagte in de omgeving van de vindplaats. Een derde vegetatietype waarvan macroresten werden aangetroffen was dat van de voedselrijke akkers en erven.

Interpretatie van de vindplaats

In het geheel van de sporen kunnen twee gebruiksfasen onderscheiden worden. Tot de jongste fase behoren de sporen in de oostelijke concentratie en een aantal greppels. Deze fase kan door gebrek aan vondstmateriaal niet gedateerd worden, maar is op basis van de vulling van de sporen aan de oude akkerlaag te koppelen. Interessanter zijn de sporen in de westelijke concentratie die de oudste gebruiksfase vertegenwoordigen. Duidelijk is dat hier een klein deel van een middeleeuws boerenerf is aangesneden. De bewoning kan globaal rond het jaar 1000 na Chr. gedateerd worden. Gezien de diffuse verspreiding van de sporen is slechts de randzone van het bewoonde areaal aangetroffen. De bewoningssporen zetten zich waarschijnlijk zowel in noordelijke als zuidelijke richting voort. Op grond van de paleogeografische situering van de vindplaats kan de kern van het bewoonde areaal zuidelijk buiten het gedocumenteerde wegcunet worden vermoed. Vooralsnog gaan we uit van een eenfasige bewoning, maar vanwege de geringe omvang van het onderzoek zijn hieromtrent geen eenduidige uitspraken mogelijk. Onduidelijk is nog of het om geïsoleerde bewoning gaat (een zgn. *Einzelhof*) of dat er meer erven in de omgeving verwacht kunnen worden.
Als we de vindplaats op de oudste kaart van Tilburg situeren, die van Diederik Zijnen uit 1760, dan zien we

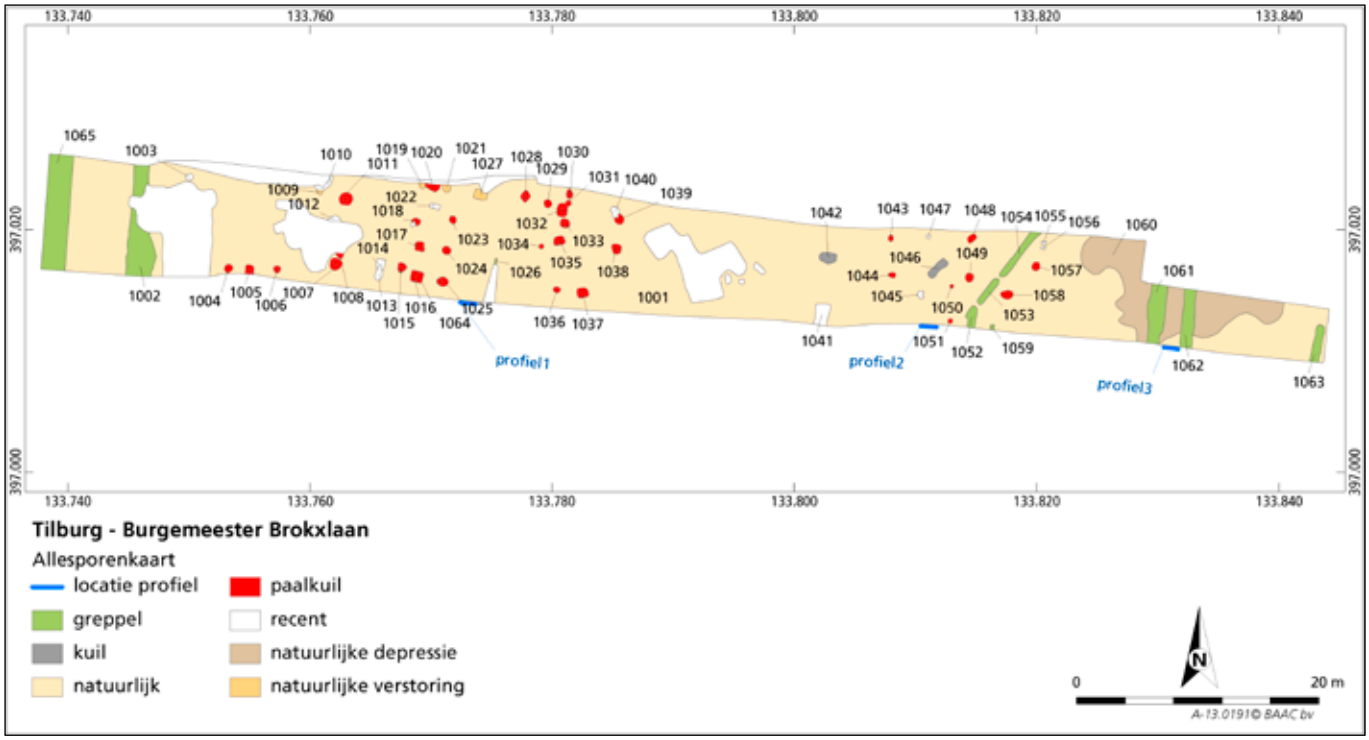

Alle sporen op een kaart van de opgraving.

dat deze in een groot akkergebied ligt tussen de herdgangen Heuvel en Veldhoven. Aan de oostzijde wordt dit akkergebied begrensd door *den Bystere*. Dit toponiem wijst op de aanwezigheid van nog onontgonnen woeste gronden in de nabijheid. In westelijke richting gaat dit akkergebied over in dat van de Schijf.

Implicaties en kenniswinst

Een eerste belangrijke kenniswinst is dat nu voor het eerst in de Tilburgse binnenstad concrete, middeleeuwse, bewoningssporen zijn aangetroffen die voorafgaan aan de historisch bekende herdgangen. Deze herdgangen vormen de oude gehuchten van het middeleeuwse Tilburg en zijn nu nog als driehoekige pleinen herkenbaar in het stratenpatroon, zoals onder andere Heuvel, Veldhoven/Wilhelminapark, Korvel en vele andere. Een aantal daarvan heeft een 14e- 15e-eeuwse vermelding. De aan deze pleintjes gelegen bewoning is wel van oudere datum, maar hoeveel ouder is niet duidelijk. Het ontstaan van deze gehuchten kan mogelijk op archeologische gronden verklaard worden. In het kort komt het erop neer dat archeologisch gezien de vol- en laatmiddeleeuwse bewoning op de meest vruchtbare delen van het landschap is aangetroffen. Voor Tilburg is dit de overgang van de dekzandrug naar het beekdal van de Leij in het zuiden. Deze bewoning lag te midden van de akkercomplexen. In de loop van de 12e–13e eeuw is deze bewoning, ten gevolge van toegenomen bevolkingsdruk, verplaatst naar de randen van de akkercomplexen, zijnde deels de lager gelegen beekdalen (te denken valt o.a. aan het gehucht Broekhoven) en deels de hoger gelegen woeste gronden. De Heuvel kan tot deze laatste categorie behoren. Bij (zij het tot nu toe nog) gering archeologisch onderzoek in en nabij deze herdgangen is geen oudere bewoning dan 15e-eeuws aangetroffen. Vooralsnog lijkt ook de onderhavige vindplaats erop te duiden dat de aan de herdgangen voorafgaande bewoning een verspreid karakter heeft gehad.

In aansluiting hierop is een tweede belangrijke kenniswinst te noemen en wel de ligging van de vindplaats op het naar het noorden aflopende deel van het Tilburgse grondgebied. Dit deel kan als het zogenaamde plateau van Tilburg gekarakteriseerd worden. Op basis van landschappelijke en historische gegevens, o.a. de spaarzame bewoning in verspreid liggende gehuchten en de nog lang aanwezig geweest zijnde woeste gronden (wat te denken van een gehucht als Heikant in het noorden van Tilburg?), werd dit plateau als een marginaal deel van de omgeving beschouwd. De verwachting op het aantreffen van bewoningssporen uit het verleden in dit gedeelte was dan ook gering, hoewel die theoretisch niet kon worden uitgesloten. Op basis van deze verwachting, in combinatie met het volgende punt, is in dit deel van de binnenstad in het verleden vrijwel geen onderzoek uitgevoerd. Nu zijn er voor het eerst concrete middeleeuwse bewoningssporen gedocumenteerd. Maar ook de aanwezigheid van bewoningssporen uit de prehistorie en andere perioden maakt deel uit van het verwachtingspatroon.

Een derde belangrijk aspect van de kenniswinst betreft de mate van bodemverstoring die in de binnenstad heeft plaatsgevonden. Lange tijd is gedacht dat, vanwege de geringe ophogingslagen, de bouw- en sloopactiviteiten in het verleden een diepgaand verstorend effect hebben gehad op het in potentie aanwezige bodemarchief. De onderhavige vindplaats werd aangetroffen op een diepte van circa één meter beneden het maaiveld. Afgezien van enkele verstoringen ten gevolge van het gebruik als werkplaats van de

Overzicht van enkele sporen in de westelijke sporenconcentratie, ten tijde van de aanleg van het vlak.

NS was het bodemarchief nog in gave toestand, met sporen die nog 40 cm diep waren of meer. Dit betekent dat bij verstoringsdiepten van 80-100 cm –Mv terreinen niet meer mogen worden afgeschreven als zijnde diepgaand verstoord en daardoor archeologisch niet meer interessant. Dit heeft consequenties voor toekomstige ontwikkelingen, niet alleen van het plangebied Spoorzone zelf, maar ook voor grote delen van de Tilburgse binnenstad. Ter hoogte van de huidige vindplaats, tussen de Burgemeester Brokxlaan en de spoorlijn, moet ernstig rekening worden gehouden met de aanwezigheid van de kern van de bewoning. Maar ook in de rest van de Spoorzone en directe omgeving (o.a. het Clarissenhof) is bewoning uit het verleden niet uit te sluiten. Voorwaarde is wel dat bij toekomstige sloopwerkzaamheden in de binnenstad de nodige terughoudendheid wordt betracht.

In deze korte bijdrage konden slechts enkele aspecten van het belang van deze vindplaats worden aangestipt. Hopelijk vormt dit een aanzet tot het uitdiepen van enkele van deze aspecten, zoals een andere studie naar het oorspronkelijke microreliëf van de Tilburgse binnenstad, een detailanalyse van de archeologische vindplaatsen en een verdieping van de vroeg(st)e middeleeuwse geschiedenis van Tilburg en de mogelijke rol van het ontstaan van de herdgangen in dit geheel.

Noten

1 Het onderzoek werd uitgevoerd als een Archeologische Begeleiding volgens Protocol Opgraven, zie hiervoor: F. van Nuenen (in voorbereiding), *Tilburg – Burgemeester Brokxlaan. Sporen van een nederzetting uit de volle middeleeuwen en percelering uit de nieuwe tijd aangetroffen bij een Archeologische Begeleiding onder Protocol Opgraven.* BAAC rapport A-13.0191. Tilburg/'s-Hertogenbosch.

2 Zie voor een uitgebreide beschrijving van de paleogeografische achtergronden van Tilburg en omgeving: Heunks, E., R. Ellenkamp & G. van den Eynde 2013, *Toelichting op de paleogeografische kaart van de regio Tilburg, schaal 1:25.000.* Tilburg.

3 N. Krekelbergh & J.J. van Suijlekom 2004, *Tilburg – Fraterstraat. Archeologisch vooronderzoek.* BILAN rapport 2004/8. Tilburg.

4 M.E. ter Schegget 1995, *Noodopgraving Heuvel Tilburg 1995.* ITHO Archeologische Reeks 12. Tilburg .

5 J. van Dalfsen & E. Hoven 2011, *Tilburg – Spoorlaan, gemeente Tilburg (NB).* Steekproefrapport 2011-08/02. Utrecht.

6 De rapportages van deze opgravingen zijn nog in bewerking.

7 H. van Dijk 2004, *Tilburg – Spoorzone, cultuurhistorische verkenning.* BILAN rapport 2004/2. Tilburg.

8 Het onderzoek van het natuursteen is uitgevoerd door R. Houkes, natuursteenspecialist, zie hiervoor: R. Houkes in Van Nuenen in voorbereiding.

9 Voor de integrale rapportage van het macrorestenonderzoek wordt verwezen naar L. Kooistra, 2014, *Sporen van de 10e tot en met de 12e eeuw van Tilburg – Burgemeester Brokxlaan op botanische macroresten onderzocht.* BIAX*iaal* 779. Zaandam.

Fragment van de kaart van de heerlijkheid van Tilburg en Goirle door Diederik Zijnen (1760) met de vindplaats (rode ster). (Coll. RAT)

‘Koning Alcohol’

De strijd van een Tilburgse frater tegen alcoholmisbruik rond 1900

Ton Kox*

** Ton Kox (Hapert 1949) studeerde aan de pedagogische academie in Eindhoven en aan de Katholieke Leergangen in Tilburg. Vanaf 1970 werkte hij in het onderwijs. Tot aan 2012 was hij op het Heerbeeck College in Best directielid. Hij is auteur van het eerder dit jaar verschenen proefschrift ‘Kweekplaats van katholieke deugd. De onderwijsstrategie van de Congregatie van de Fraters van Tilburg tussen 1844 en 1916’.*

In het begin van de twintigste eeuw deden de fraters van Tilburg mee aan de publicatiegolf van sterk opvoedkundige, anti-alcoholische literatuur. In Tilburg was een R.K. Drankbestrijdersvereniging actief. Behalve in De Engelbewaarder waarin regelmatig artikelen over drankbestrijding verschenen, was het toch vooral frater Caecilius Dieks die daarover boeken schreef. Zijn Koning Alcohol werd een bestseller in katholiek Nederland en in alle verenigingen voor drankbestrijding aanbevolen.

Een buitengewoon zachte en gezellige man

“Het stond in Koning Alcohol. Ken je Koning Alcohol niet? Nee, jij bent te jong voor Koning Alcohol. Het was een boek, dat we op school lazen om vroegtijdig van de Brabantse gewoonte af te komen om zich bij iedere voorkomende gelegenheid of ook wel zonder enige gelegenheid te bezatten. Er stonden hele reeksen zeer magere kinderen, vrouwen en mannen in afgebeeld, allen onderdanen van Koning Alcohol. Koning Alcohol zelf was vrij dik en de herbergiers waren ook vrij dik. Het woord herbergier kwam trouwens in het hele boek niet voor. Ze heetten daar kroegbazen en ieder etablissement waar sterke drank geschonken werd, heette er kroeg. Het was uitgegeven bij de Uitgeverij Het R.K. Jongensweeshuis te Tilburg en de auteur ervan heette C.H.M. Dieks. Een frater natuurlijk, een drager van het halve hoge hoedje dat fraters destijds op hun hoofd plachten te zetten. Hij wist wel hoeveel er gezopen werd in het donkere zuiden. En hij wist dat er werkelijk veel magere vrouwen en kinderen in Tilburg rondliepen. Hij had dat liedje daarom ook vertaald en hij had het goed vertaald. Dat moet gezegd. Vader, o vader, keer huiswaarts met mij, want de klok van de toren slaat twee. Je moet je dat voorstellen, dat zingende jongetje door zijn uiteraard bedlegerige moeder uitgestuurd om zijn vader uit de kroeg te halen. Die vrouw sterft, geloof ik, nog dezelfde nacht. En het vroor natuurlijk dat het kraakte. Ik mag er niet aan denken, aan dat Brabantse bleeksnoetje. Die frater, frater Cecilius, had lupus. Hij had een verschrikkelijk gezicht, een neus bezat hij niet meer, alleen twee spleten voor de neusgaten. Hij was een buitengewoon zachte en gezellige man, een werkelijk door en door goed man. Daar ben ik van overtuigd. Eén van de weinige echt goede mensen, die ik ontmoet heb in een lang leven. Er zijn er niet zoveel.”[1]

Titelblad van ‘Koning Alcohol’, 1905. (Coll. Fraters van Tilburg)

Hermanus Martinus Dieks

In zijn roman *De pornograaf* (1961) die zich afspeelt in de wereld van de journalistiek over de verwikkelingen die ontstaan naar aanleiding van een artikel tegen pornografie haalt de Tilburgse schrijver Jos Panhuijsen (1900-1986) *Koning Alcohol* van frater Caecilus Dieks aan.[2] Zijn hoofdpersoon heeft dit op school gelezen, zoals na 1905 dit werk in heel katholiek Nederland in de hoogste klassen van de lagere scholen werd gelezen. In 1906 werd het succesvolle werk zodanig bewerkt dat het ook geschikt was voor niet-katholieke scholen.[3]

Wie was eigenlijk die ‘werkelijk door en door goede man’, C.H.M. Dieks?[4] Herman Martinus Dieks werd op 20 september 1868 te Deventer geboren. Na zijn opleiding tot onderwijzer waarvoor hij in 1888 zijn

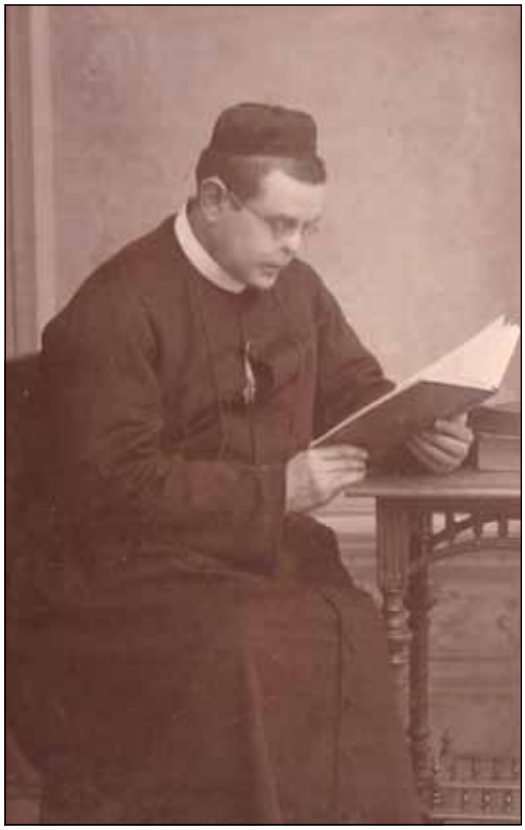

Frater Caecillius Dieks (1888-1926). (Coll. Fraters van Tilburg)

akte behaalde, ging hij naar Zaandam. Hij bleef daar tot 1892 toen hij besloot om in het noviciaat van de Congregatie van de Fraters van Tilburg te treden. In 1895 legt hij zijn eeuwige geloften af en nam de fraternaam Caecilius aan. Als onderwijzer is hij vervolgens werkzaam op diverse Tilburgse scholen, onder andere in de Schoolstraat, de Capucijnenstraat, St. Denis (Antoniusstraat), Veemarktstraat, Antoniusstraat en Hoefstraat. In 1912 wordt hij benoemd tot hoofd van de lagere school in de Sint Annastraat en in 1916 krijgt hij de algehele leiding over het fraterhuis op Korvel. Zijn laatste functie was vanaf 1920 overste van het internaat Nazareth, in welk huis hij in 1926 ook zou sterven.

Sterke verleiding van 'den Geesel'

Frater Caecilius Dieks werkte als schrijver mee aan diverse leesmethodes en leverde bijdragen aan *De Engelbewaarder*. In totaal publiceerde hij voor het jeugdtijdschrift negentien verhalen. Voor de belangrijke leesmethodes van frater Jozef Reijnders, *Zonnestralen en Omhoog*, schreef hij 31 bijdragen. Maar het meest bekend werd frater Caecilius door zijn strijd tegen de alcohol en zijn boeken over gezondheid. Hij verantwoordde in zijn inleiding waarom *Koning Alcohol* juist voor kinderen moest worden geschreven.

"Niemand kan ontkennen dat het misbruik van drank, de laatste jaren vooral, verbazende afmetingen heeft aangenomen. (…) Daarom behoort het tot de taak der school, deze kennis aan te kweeken en door een pakkend voorbeeld en eenvoudige leering de kinderen te waarschuwen tegen de nadeelige werking en de sterke verleiding van den Geesel onzer tijden: den Alcohol. (…) Slechts eens per week zou ik voor het Lees-uurtje dit boek gebruiken: na het lezen der les volge een eenvoudige, korte en zaakkundige verklaring."[5]

Steeds meer betrok de katholieke kerk rond de eeuwwisseling het kind in de strijd tegen het drankmisbruik. In de bisdommen Den Bosch, Breda en Roermond werden zogeheten Matigheidsbonden voor kinderen opgericht. Ook in Tilburg bestonden die matigheidsbonden voor jongens en meisjes. Die hadden een tweeledig doel: ten eerste de kinderen leren van jongs af aan matig te zijn in spijs en drank en zich te onthouden tot hun zestiende jaar van sterke drank, want jong gewend is oud gedaan. Het tweede doel blijkt uit het gebed voor de bekering der dronkaards "Van alle onmatigheid, verlos ons Heer!"

Bestrijding van drankmisbruik

De auteur Chris Dols geeft een interessante inkijk in het drankmisbuik van die tijd. Hij beschrijft hoe de katholieke Kerk de bestrijding van het drankmisbruik organiseerde.[6] Na de inspanningen van de priester Alphons Ariëns in Twente ontstond aan het einde van de negentiende eeuw een groot aantal drankbestrijdingsverenigingen zoals het Kruisverbond, de Maria- en Sint Annavereniging, de Paulusvereniging en de Jongens- en Meisjesbond. In 1899 werd het katholieke overkoepelend orgaan Sobriëtas opgericht, waarvan de meeste verenigingen lid werden. Dit verbond gaf een *Almanak* uit. In de diverse bisdommen kwam ook samenwerking tot stand, zoals de Bossche Diocesane Drankbestrijdersbond. Die diocesane verenigingen gaven ook tijdschriften uit, zoals in Den Bosch *De Drankbestrijding*, in Utrecht *De Kruisbanier* en in Breda *De Kruisvaan*.[7] Ook Tilburg had een R.K. Drankbestrijdersvereniging, bestaande uit twee afdelingen, het Tilburgsch Kruisverbond (met geheelonthouders en 'afschaffers') en Sint Paulus (met 'halfdaagsche afschaffers'), terwijl de vrouwen in de Mariaverenigingen zaten.

De Drankbestrijdersvereniging gaf in Tilburg in een oplage van 7.000 exemplaren het weekblad *Onze Drankweer* uit. In de ongedateerde *Beknopte handleiding voor anti-alcoholische litteratuur*, die bij W. Bergmans in Tilburg werd uitgegeven, zijn onder de honderden titels enkele Tilburgse uitgaven te vinden.[8] Daartoe behoorde ook *Koning Alcohol*. Frater Dieks verzamelde uit diverse anti-alcoholtijdschriften verhalen, gedichten en liederen. Daarnaast zocht hij naar bruikbare teksten uit bestaande boeken en liet hij fraters verhalen schrijven. Hij publiceerde quasiwetenschappelijke artikelen over drank en de gevolgen daarvan.

Sprekende illustraties

De populariteit van *Koning Alcohol* was zeker mede te danken aan de kunstenaar Piet Gerrits, die voor *De Engelbewaarder* en vele andere fratermethodes bijdragen leverde. Zijn sprekende illustraties droegen bij aan het grote succes. De eerste oplage van drieduizend exemplaren was binnen zes maanden uitverkocht. Frater Rombouts was echter van mening dat de tekeningen van Gerrits te hoog gegrepen waren voor

Zijden vaandel uit 1920 van de 'Geheelonthoudersbond H. Johannes de Dooper', onderafdeling van het 'Tilburgsch Kruisverbond'; vervaardigd door de Fa. Janssen & Cie (Tilburg). (Coll. TextielMuseum)

het kind: "Zonder twijfel is hij 'n kunstenaar bij de gratie Gods, zooals Holland slechts weinig bezit, maar z'n kunst is, tenminste voor het jonge kind te ideaal, te symbolies: vordert van de beschouwer te veel, dat men van jongen mensen niet vorderen kan."[9] De kritiek van Rombouts kwam pas een tiental jaren later en had geen invloed op de verkoop van het boek.

Drinken uit 'vaders glas'

Werd er dan door kinderen zo veel alcohol gedronken rond 1900? Dieks schrijft: "Dit is voornamelijk het gevolg van de tallooze dwalingen, die er omtrent den alcohol in omloop zijn. Een der ergste van deze is wel, dat de alcohol versterkend is. Ofschoon, vooral de laatste jaren, honderden geneesheren zoo beslist mogelijk hebben verklaard, dat alcohol onder welke vorm ook genomen, voor kinderen steeds verderfelijk is, zijn er toch nog vele doktoren, die aan zieke kinderen wijn toestaan. Dit heeft een zeer slecht gevolg gehad, n.l. dat vele moeders op eigen gezag zijn gaan dokteren en haar zieke en gezonde kinderen wijn te drinken geven." En even verder wijst hij op het gebruik van sterke drank bij kinderen om ze rustig of in slaap te krijgen. Ook vinden volwassenen het gewoon om het kind te laten meeproeven uit 'vaders glas', wat leidt tot komische situaties omdat het kind gekke gezichten trekt. Tot slot schrijft hij: "Hoe op werkplaatsen en winkels, op het veld en bij vele andere gelegenheden door onze jongens, nog nauwelijks de kinderschoenen ontwassen, gedronken wordt, zal ieder, die een open oog heeft voor wat rondom hem geschiedt bekend zijn. Onze jongens zijn vroeg 'heeren' met hoed en boord en snor en rotting. Veel ouders verkeeren ten opzichte van den alcohol in bedroevende onwetendheid. En zoo komt het, dat door kinderen veel, zeer veel alcohol wordt gebruikt, veel meer, dan de meesten onzer zelfs in de verste verte kunnen vermoeden."[10]

Op diverse plaatsen in het boek hamert Dieks erop dat het gebruik van alcoholische dranken voor kinderen nog gevaarlijker is dan het misbruik voor grote mensen. Frater Dieks laat in zijn boek zien waar dat alles toe leidt en inderdaad zoals Panhuijsen schreef staat het vol met arme, verwaarloosde, magere kinderen en vrouwen. De mannen keren niet naar huis van hun werk maar gaan aan de drank, wat leidt tot vechtpartijen en echtelijke ruzies. Dieks spoort de kinderen aan om lid te worden van matigheids- en kinderbonden, want hij beseft dat men als drankbestrijder niet jong genoeg kan beginnen. Het drankbestrijdingslied van pater H. Ermann S.J. moet als stimulans daartoe dienen.

Onze Gezondheid

Omdat *Koning Alcohol* geschreven was voor oudere kinderen, wilde frater Dieks als 'voorloper' daarop een boek maken voor jongere kinderen. Dat werd *Onze Gezondheid*.[11] In de inleiding stelde hij: "Ook dit boekje heeft een anti-alcoholistische strekking; toch heb ik gemeend er wat meer afwisseling in te moeten brengen en nam dus meerdere lessen op, die op de gezondheid in het algemeen betrekking hebben. Ik zou wensen dat het gebruikt zou worden in de 2e helft van het vierde en in het vijfde leerjaar (10-11 jarigen). Hoogstens eens per week. Ook zie ik geen bezwaar het te gebruiken bij sommige gelegenheden als Nieuwjaarsfeest, Kermis, Lotingsdagen of wanneer een of ander ongeluk is gebeurd, door drank veroorzaakt."[12]

Een groot aantal teksten ging over de hygiëne, waarbij Dieks niet schroomt om personen karakterologisch te beoordelen op hun onhygiënische gewoonten. Zo zegt hij van kinderen die voortdurend op hun nagels bijten: "Zulke nagelaars zijn meestal heel onaangename kinderen, let er maar eens op." Hoe een hygiënische noodzakelijkheid, denk aan bijvoorbeeld het bestrijden van de vaak voorkomende hoofdluis, omgezet werd in een deugdelijke karaktereigenschap bleek bijvoorbeeld uit: "Jongens moeten altijd zorgen de haren kort te houden Een *flinke* jongen moet een kaalkop hebben. Dat is zeer gezond en daarenboven is een kaalkop gemakkelijk rein en zindelijk te houden."[13]

Ook boek- en handelsdrukkerij H. Gianotten gaf vele anti-alcoholische werkjes uit, bijvoorbeeld de redevoering van pater L. van Aken over *Drankbestrijding en vakorganisatie* (1906), een lezing van de eerwaarde heer adviseur van de Tilburgse Drankbestrijdersvereniging over *Samenwerking der R.K. Tilburgsche Drankbestrijders* (1907) en *Het alcoholisme en zijn gevolgen voor het huisgezin* (1909) van Jac. van Drieburgen. Zeer curieus is het boekje dat frater Dieks, toen hoofdonderwijzer van de St. Denisschool schreef, onder de titel *Drie kinderrampen. Een woord tot allen die belang stellen in de opvoeding onzer kinderen* (1907). Deze brochure werd gratis verspreid door de propagandisten van het Tilburgsch Kruisverbond.[14] Dat kon omdat de kosten geheel ge-

dekt werden door de vele advertenties van voornamelijk Tilburgse ondernemingen.

Drie kinderrampen

Dieks schrijft in zijn inleiding dat hij niet kan ontkennen dat de kinderen in zijn tijd "werkelijk ondeugend" zijn en dat er terecht veel geklaagd wordt over "de lastigheid en losbandigheid onzer kinderen". Op de vraag wat daartegen te doen, antwoordt hij kort en krachtig: "Wel voedt uw kinderen beter, godsdienstiger en verstandiger op." Als de kinderen verstandig opgevoed worden, dan kan niet krachtig genoeg opgetreden worden tegen de drie kinderrampen, te weten snoepen, roken en drinken. Vervolgens gaat hij op elke ondeugd nader in, waarbij hij zelfs resultaten toont van een zelf opgezet onderzoek in Tilburg en de dorpen erom heen. Daaruit blijkt: van de 100 jongens tussen 6 en 9 jaar rookt 45%, waarvan 15% dikwijls. Van de 100 jongens tussen 9 en 12 jaar rookt 69%, waarvan 28% dikwijls en van de 100 jongens boven 12 jaar rookt 80%, waarvan 45% dikwijls.

Hoewel in de omliggende dorpen het aantal rokers gunstiger is, blijkt ook daaruit dat er sprake is van een percentage rokers tussen 30% voor de jongste groep tot 76% voor de oudere jongens boven 12 jaar. De vraag die hij zich stelt is waar de grens moet liggen om roken toe te staan. Dieks stelt dat de Engelse wet zestien jaar aanhoudt wat door veel medici in Nederland wordt onderschreven. Maar er zijn ook medici die de grens leggen op 12 tot 14 jaar. Dieks zelf vindt het acceptabel dat kinderen vanaf 12 jaar een enkele maal per week een klein sigaartje mogen roken. Maar gezond is het niet en men kan beter er helemaal vanaf blijven. Dat geldt zeker voor de drank waaraan hij vervolgens aandacht besteedt. Het is een herhaling van zijn eerdere opvattingen uit *Koning Alcohol.* Opvallend is dat het tweede deel van de brochure bestaat uit brieven van Tilburgse doktoren die antwoord geven op een aantal vragen die Dieks aan hen stelt. Hij vraagt hun oordeel over snoepen, roken en drinken in de hoop dat hun antwoorden zo'n gezag hebben dat de Tilburgse ouders ze ernstig zullen nemen in de opvoeding van hun kinderen. Aan het woord komen de dokters Hensen, Proot, Sassen, Piters. Deelen, Eijgenraam, Daamen, Bloemen en tandarts Ledel.

Strijd- en zegelied uit 'Koning Alcohol' van frater Caecillius Dieks met tekeningen van Piet Gerrits. (Coll. Fraters van Tilburg)

Tot slot

In het eerder aangehaalde fragment uit Panhuijsen's boek zingt een jongetje een liedje. Maar welk lied wordt bedoeld? De hoofdfiguur had het over een uitstekende vertaling door frater Caecilius. Het bleek te gaan over een lied van Henry Clay Work (1832-1884) getiteld 'Come home, Father' (1864). Frater Dieks vertaalde het nagenoeg letterlijk uit het Engels zoals uit de eerste regel blijkt: "Father, dear father come home with me now." Met de woorden en de melodie van dit lied eindigde frater Caecilius Dieks zijn antialcoholische boeken voor kinderen.

Noten

1 Jos Panhuijsen, *De pornograaf* (roman), Den Haag, 1961, pag. 144-145.
2 C.H.M. Dieks, *Koning Alcohol*, Tilburg (1905).
3 C.H.M. Dieks, J. Mol, W. Venmans, *De drankbestrijding in en door de school*, Nijmegen (1906).
4 Persoonsdossier frater Caecilius Dieks, in archief van de Congregatie van de Fraters van Tilburg.
5 C. Dieks, *Koning Alcohol*, inleiding.
6 Chris Dols, *De Geesel Der Eeuw. Katholieke Drankbestrijding In Nederland, 1852-1945*, Zaltbommel (2007), hoofdstuk 2.
7 C. Dieks, *Koning Alcohol*, 209-211.
8 Ronald Peeters, *De Paap van gramschap. Vier eeuwen schrijven en drukken in Tilburg*, Tilburg (1992), anti-alcoholische literatuur.
9 Frater Sigebertus Rombouts, 'Het schoolleesboek in dienst der Esthetische Vorming', in *Ons Eigen Blad*, jaargang 2, 1914, pag. 260.
10 C. Dieks, *Koning Alcohol*, pag. 8-9.
11 C. Dieks, *Onze gezondheid (en wat haar het meest benadeelt),* Leesboek voor de Middelklassen der R.K. Scholen, Tilburg (1906).

Het lied 'Het kind van den dronkaard' van frater Caecillius Dieks uit 'Koning Alcohol'. (Coll. Fraters van Tilburg)

12 C. Dieks, *Onze gezondheid*, inleiding. Lotingsdagen waren dagen waarop jongelieden van 18 en 19 jaar naar een bepaalde plaats toe gingen, waar de loting plaatsvond voor het leger. Niet alle jongelieden hadden dienstplicht; daarvoor vond een loting plaats, onder meer door alle namen van de jonge mannen in een zogeheten lotingstrommel te doen.

13 C. Dieks, O*nze gezondheid*, pag. 53.

14 Ronald Peeters, *De Paap van gramschap*, Tilburg (1992), anti-alcoholische literatuur.

DRANKBESTRIJDING
EN
VAKORGANISATIE.
REDE
L. VAN AKEN, Ord. Praem.

405
STATUTEN
St. Paulus-Vereeniging
tot bestrijding van drankmisbruik
HUISHOUDELIJK REGLEMENT
AFDEELING
Tilburgsch Kruisverbond.

(Coll. Regionaal Archief Tilburg)

De Eerste Wereldoorlog en een Tilburgse sodafabriek

Rob van Putten*

** Rob van Putten (Tilburg 1946) was van 2005 tot 2014 redacteur van dit tijdschrift. Hij is als vrijwilliger op diverse terreinen actief bij Regionaal Archief Tilburg.*

Nederland was tijdens de Eerste Wereldoorlog weliswaar neutraal, maar de economie had zeer veel te lijden van de oorlogstoestand. Tal van goederen en grondstoffen moesten uit het buitenland komen, waardoor er al spoedig schaarste ontstond aan allerlei producten.

Die schaarste was voor een belangrijk deel het gevolg van de succesvolle Engelse zeeblokkade die het transport van goederen van overzee sterk bemoeilijkte. Een van de basisgrondstoffen waaraan al snel een tekort ontstond, was soda.

In ons land werd geen soda geproduceerd, zodat de Nederlandse industrie als grootverbruiker van soda volledig afhankelijk was van import uit landen als België, Duitsland en Engeland.
Het steeds nijpender wordende tekort aan soda bracht in 1917 een Tilburgse ondernemer ertoe om (als eerste in Nederland) zelf soda te gaan produceren uit grondstoffen die hier volop beschikbaar waren.

Sodatekort en de Eerste Wereldoorlog

Kunstmatig sodatekort

Zoals hierboven vermeld, betrok ons land jaarlijks aanzienlijke hoeveelheden soda uit het buitenland.
In 1915, het eerste volle oorlogsjaar, werd ruim 26% minder soda geïmporteerd dan in 1913.
Die hoeveelheden zouden in de daarop volgende jaren nog verder dalen.
Voor de import van soda was Nederland voornamelijk overgeleverd aan de luimen van de Britten, zoals eind 1915 zou blijken. Dat had vooral te maken met de Britse interesse voor Nederlandse glycerine, dat als bijproduct ontstaat bij de fabricage van kaarsen en zeep. De Britten wilden de in ons land geproduceerde glycerine kopen om er springstoffen van te maken. Zij meenden er zelfs recht op te hebben "…omdat het merendeel van de in de kaarsen- en zeepindustrie verwerkte vetten via de NOT[1] (en dus dankzij de Britten), en een belangrijk deel daarvan zelfs rechtstreeks uit Groot–Brittannië werden ingevoerd."[2] Daarom besloten de Britten eind 1915 de uitvoer van soda naar Nederland te blokkeren. Ook kochten zij in andere landen sodavoorraden op, waardoor Nederlandse importeurs het nakijken hadden.

Sodacommissie

Soda behoorde tot de groep van grondstoffen en producten die niet tot contrabande waren verklaard, zodat het vrij verhandeld en vervoerd mocht worden. De Britten wilden echter niet dat uit Engeland afkomstige soda verwerkt werd in producten die naar Duitsland geëxporteerd werden. "Om Britse soda–aanvoer mogelijk te maken zonder de Duitsers voor het hoofd te stoten, werd (…) besloten een distributiecommissie op te zetten naar analogie van de al bestaande Kunstmestcommissie."[3]
Op 8 januari 1916 werd deze commissie, de *Sodacommissie,* ingesteld. Deze commissie, die voornamelijk bestond uit een aantal belanghebbende industriëlen, werd belast met de aanvoer en distributie van soda. Verder moest deze commissie erop toezien dat de prijs niet te ver werd opgedreven.
Dat de Tilburgse industrie een belangrijke afnemer was van soda wordt geïllustreerd door het feit dat de voorzitter van de *Vereeniging van Tilburgsche fabrikanten van wollen stoffen*, Lambert de Beer, lid was van de uit zeven leden bestaande Sodacommissie.[4]

Schaarste en overheidsmaatregelen

Al binnen een week na het uitbreken van de oorlog was de *Levensmiddelenwet* van kracht geworden. Deze wet was vooral bedoeld om het vasthouden van voorraden en prijsopdrijving tegen te gaan.
De almaar toenemende schaarste in de jaren 1915/1916 maakte distributie en rantsoenering van levensmiddelen en grondstoffen noodzakelijk. Daarom werd in augustus 1916 de *Distributiewet* aangenomen. Gemeenten kregen nu ook een grotere rol toebedeeld bij de distributie van goederen.
Gaandeweg de oorlogsjaren daalde de invoer van soda dramatisch. De invoer in 1917 was nog maar krap een derde van die in 1913. Vanwege het tekort werden regelmatig wasmiddelen verkocht waarin soda geheel of gedeeltelijk vervangen was door glauberzout, dat geen enkele waskracht bezat. Daarom werd in december 1917 een verbod afgekondigd op de verkoop van glauberzout. In augustus 1918 was het tekort aan soda zó nijpend, dat het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel een verbod afkon-

Briefhoofd 'Wollen Manufacturen en Verwerij' J. Franken Fzn. uit 1897. (Coll. RAT)

digde op de aflevering en het vervoer van soda in hoeveelheden van meer dan 10 kg.

Sodatekort en de Tilburgse wolwasserijen

Uit de verslagen van de Tilburgse Kamer van Koophandel uit de jaren 1914-1918 blijkt dat gedurende de eerste oorlogsjaren de verminderde aanvoer van soda nog weinig gevolgen had voor de activiteiten van de in Tilburg gevestigde wolwasserijen.
Wel was er in de eerste drie maanden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog weinig werk "speciaal wegens gebrek aan grondstof." De laatste maanden van 1914 trad er echter weer enig herstel in "door hun enorme drukte wat de vorige hadden bedorven." 1915 was zelfs een zeer gunstig jaar voor deze bedrijfstak. Door het geringe aanbod van gewassen wol "zagen [de wolwasserijen] zich genoodzaakt tot dag en nachtarbeid over te gaan en mag ook voor deze industrie het afgeloopen jaar voorspoedig worden genoemd."

Over de toestand in de wolwasserijen in 1916 zwijgt het jaarverslag, maar vanaf 1917 braken er zware tijden aan: "De wolwasscherijen konden wegens den onregelmatigen toevoer van vetwol [ongewassen wol] maar vooral van soda niet geregeld in gang worden gehouden en werden herhaaldelijk tot stopzetten gedwongen." In 1918 verergerde de toestand alleen maar: "Daar de aanvoer van vetwol geheel stilstond en soda vrijwel niet verkrijgbaar was werd deze industrie tot bijna geheelen stilstand gedwongen."
Hierbij moet nog worden opgemerkt dat soda niet alleen gebruikt werd door de wolwasserijen om ruwe wol te wassen, maar dat de wollenstoffenfabrieken zelf ook soda gebruikten om de 'smoutolie' waarmee de wol voor het spinnen werd behandeld, naderhand door 'verzeping' weer te kunnen verwijderen.

Sodafabriek Jos. Franken Fzn.

Oprichting sodafabriek

Op 3 juni 1918 diende het Tweede–Kamerlid *Knobel* een aantal schriftelijke vragen in die o.a. betrekking hadden op de activiteiten van de Sodacommissie.
Een van zijn vragen betrof de mogelijkheid om in Nederland fabrieken van 'sel de soude' (soda) op te richten. De minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, *Posthuma* antwoordt op 25 juni:
"De mogelijkheid van oprichting hier te lande van één of meer fabrieken van sel de soude is onderzocht." En: "De uitkomsten van dit onderzoek acht ondergeteekende vooralsnog niet voor publicatie geschikt. Wel kan hij meedelen *dat de fabricage, zij het ook op zeer kleine schaal, hier te lande reeds geschiedt* [cursivering van mij, RvP]."[5]
De sodafabriek waaraan minister Posthuma refereert, is met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid die van Jos. Franken Fzn.[6] in Tilburg. Een maand eerder had genoemde Franken namelijk een verzoekschrift ingediend bij de Tweede Kamer waarin hij schrijft "… dat het groote gebrek aan soda, wegens het ophouden van den invoer uit het buitenland, hem er toe gebracht heeft te trachten deze soda uit in ons land in groote hoeveelheden voorradige grondstoffen te gaan vervaardigen; dat het hem door het inrichten van een sodafabriek gelukt is, ongeveer 10.000 liter sodaloog van 18–20 Beaumi[7] per dag af te leveren en daarvoor voor een groot gedeelte de industrie van Tilburg reeds gaande te houden."[8]
De oprichting van een sodafabriek door Jos. Franken kan gezien worden als een vorm van 'verticale integratie'. Franken exploiteerde aan de provinciale weg naar Hilvarenbeek zowel een ververij als een chemische wasserij, en soda was voor hem een onmisbare grondstof.

Als Franken al in mei 1918 in staat was om dagelijks een redelijke hoeveelheid soda te produceren, moet hij daarmee op zijn laatst begin van dat jaar begonnen zijn. Op grond van de op dit moment beschikbare gegevens kunnen we niet anders concluderen dan dat hij dat illegaal deed, want een hinderwetvergunning kreeg hij pas eind 1918.
Al in november 1917 had Franken een vergunning aangevraagd voor de uitbreiding van zijn ververij met zes gemetselde bakken voor het kristalliseren van glauberzout, maar omdat niet werd voldaan aan de veiligheidswet werd een hinderwetvergunning geweigerd. Of zou het Tilburgse gemeentebestuur, gezien het grote economische belang voor de lokale industrie, een oogje hebben dichtgeknepen? We zullen het nooit te weten komen.

Het fabricageproces

Uit de hinderwetvergunning van 1918 blijkt dat Franken zijn soda bereidde volgens het (inmiddels verouderde) procedé van Leblanc. De drie benodigde grondstoffen: natriumsulfaat (glauberzout), mergel (calciumcarbonaat) en cokes waren in ons land in ruime mate voorhanden. Omdat Franken rechtstreeks uitging van natriumsulfaat, kon hij de eerste stap van het Leblanc–proces (de bereiding van natriumsulfaat uit zwavelzuur en zout) overslaan. Het enige wat hij hoefde te doen was glauberzout, mergel en cokes samen in een oven verhitten en de ontstane reactieproducten vervolgens scheiden en zuiveren.

Inrichting van de sodafabriek

De sodafabriek, die aan twaalf personen werk bood, was ondergebracht in een deel van de ververij en bestond uit een *ovenlokaal* met drie met hout gestookte ovens, zes loogbakken, een loogreservoir, twee kookketels; een sodaketel, een bezinkbak en een maalmachine voor het malen van mergel. Deze machine werd aangedreven door de stoommachine van de ververij.
Het ovenlokaal had een oppervlakte van 236 vierkante meter en een hoogte van 5 meter. Het was gedekt met pannen en voorzien van een ventilatiekap. De rookafvoer van de ovens vond plaats via drie schoorstenen met een lengte van 8,5 meter.
In een naastgelegen deel van de ververij bevond zich nog een sodamagazijn met negen sodareservoirs en twee uitdampketels. Verder bevonden zich op het terrein van de ververij nog twee houten loodsen; een voor de opslag van natriumsulfaat en een voor de opslag van mergel.
Theoretisch waren voor iedere 100 kg soda nodig: 134 kg sulfaat, 94 kg carbonaat en 23 kg koolstof. Als bijproduct ontstonden er 83 kg kooldioxide, dat via de schoorsteen verdween, en 68 kg calciumsulfide. Wat er met het (onwelriekende) calciumsulfide gebeurde weten we niet; is het ergens 'gedumpt', of werd het wellicht verkocht aan de vellenbloterijen?[9]

Verplaatsing naar Dordrecht

Na het overlijden van Jos. Franken in 1923 heeft diens weduwe de ververij en de sodafabriek nog tot 1925 voortgezet. De ververij werd vervolgens verkocht aan Gerard van Spaendonck, de sodafabricage werd gestaakt, maar de fabriek werd – althans op papier – verplaatst naar Dordrecht. Daar werd een nieuwe onderneming opgericht onder de naam *N.V. Sodafabriek voorheen Jos. Franken Fzoon*., statutair gevestigd te Tilburg. Waarschijnlijk moeten we deze verplaatsing zien als een vorm van 'goodwill'. Daarbij moeten we vooral denken aan de economische waarde van het klantenbestand van Franken.
Op 30 september 1925 werd bij notaris B. Kuipers te Dordrecht de oprichtingsakte verleden. Comparanten waren de weduwe Franken-Donders en Johannes van

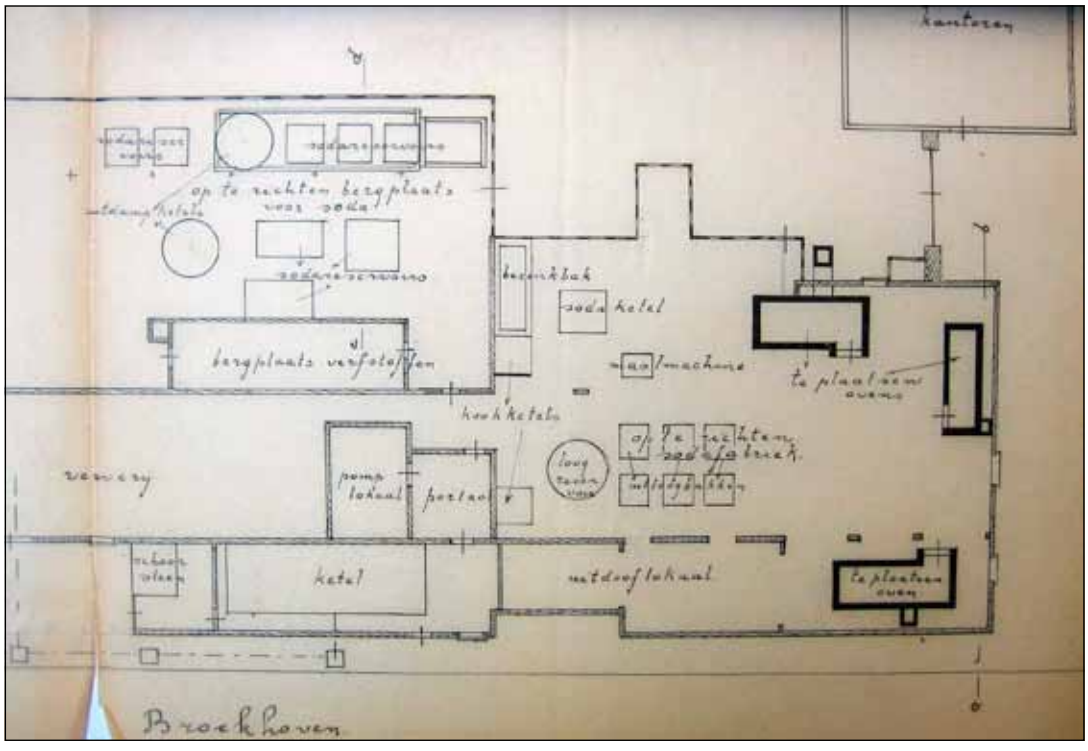

Plattegrond van de sodafabriek van Jos. Franken, 1917. (Coll. RAT)

Soda

Soda (natriumcarbonaat) is een belangrijke industriële basisgrondstof die tal van toepassingen kent. Zo speelt het een essentiële rol bij de fabricage van glas. Daarnaast wordt soda op grote schaal gebruikt in de chemische industrie, de textiel– en de papierindustrie en bij de bereiding van zeep en wasmiddelen.
In de huishouding is soda een veelvuldig toegepast schoonmaakmiddel dat daarnaast ook effectief is als waterontharder. Het gebruik ervan is door de komst van de moderne reinigings– en ontvettingsmiddelen, die onder allerlei fantasienamen in de handel gebracht worden, weliswaar afgenomen, maar in veel gevallen bevatten deze middelen nog steeds soda als een van de werkzame bestanddelen.

Natuurlijke bronnen van soda

Soda werd vroeger verkregen door het verbranden van zeewier (kelp) en barilla, een zoutminnende plant. Kelp werd gewonnen in Schotland, Ierland, Noorwegen en Noord-Frankrijk, barilla groeit aan de Spaanse en Franse Middellandse–Zeekust. Verder komt soda voor in tal van minerale bronnen en in meren die ontstaan zijn in oude vulkaankraters ('sodameren'), in o.a. Turkije, Egypte, Kenia, Californië en Nevada.

Industriële bereiding van soda

Vanwege de aldoor toenemende vraag naar soda loofde de Académie Française in 1783 een prijs uit voor degene die er in zou slagen om soda te fabriceren uit het goedkope en ruim beschikbare zeezout (natriumchloride, keukenzout).
In 1791 kreeg de Franse arts en chemicus Nicolas Leblanc (1742–1806) patent op het door hem ontwikkelde procedé, waarbij zout met behulp van zwavelzuur, kalksteen en steenkool werd omgezet in soda. Tot omstreeks 1880 is dit procedé op grote schaal toegepast voor de bereiding van soda.
In 1861 patenteerde de Belg Ernest Solvay een nieuwe methode voor de bereiding van soda uit zout met behulp van kalksteen en ammoniak. Omdat deze bereidingswijze veel economischer en milieuvriendelijker was, verdrong deze geleidelijk aan de door Leblanc ontwikkelde methode.

Sodafabricage in Nederland

Tussen 1861 en 1872 zijn er in Nederland zes fabrieken geweest die soda produceerden volgens de methode van Leblanc. Deze tak van industrie ging echter al snel weer ten onder doordat Engelse sodafabrieken, die een overcapaciteit hadden, hun soda tegen concurrerende prijzen op de Nederlandse markt dumpten. In 1874 was er nog slechts één sodafabriek in bedrijf, die vermoedelijk al in 1876 weer gesloten werd. Aan het begin van de twintigste eeuw werd er in ons land geen soda meer geproduceerd.[10]
Wel ontstonden er aan het eind van de negentiende eeuw enkele ondernemingen die geïmporteerde ruwe soda raffineerden tot kristalsoda ('huishoudsoda') die beter in water oplost. De (vermoedelijk) eerste firma die dit ging doen was het Rotterdamse bedrijf Kortman & Schulte.

De voormalige ververij met sodamagazijn van Jos. Franken aan de Hilvarenbeekseweg, in 1925 overgenomen door Gerard van Spaendonck. Later was hier de Wolkat gevestigd. Foto 1975. (Coll. RAT)

Lambert de Beer (1867-1931). (Coll. RAT)

der Graaf, koopman te Dordrecht. Van der Graaf, die in Dordrecht al een zeep– en kristalsodafabriek had, werd aangesteld als directeur van de vennootschap.
Deze zakelijke transactie bleek voor Van der Graaf echter geen succes. In 1927 trad hij weer uit en zette zijn eigen onderneming voort. Albert Heijbroek, directeur van de N.V. Rotterdamse Soda– en Chemicaliënfabriek v/h C. Kortman & Schulte, werd de nieuwe directeur.
Na een statutenwijziging in 1930 werd de naam *N.V. Sodafabriek voorheen Jos. Franken Fzoon* gewijzigd in de nogal merkwaardige naam *N.V. Het Motorschip "Op Hoop van Zegen"*. Het bedrijf maakte toen al deel uit van Kortman & Schulte, dat eind jaren zestig van de twintigste eeuw opging in het Akzo-concern (thans AkzoNobel).

Bronnen en literatuur

Handbook of Chemistry and Physics (Cleveland 1969).
Lintsen, H.W. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993).
Kruizinga, S.F., *De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 2011). [Een sterk bewerkte versie van dit proefschrift verscheen in 2012 onder de titel *Overlegeconomie in oorlogstijd. De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij en de Eerste Wereldoorlog* (Zutphen 2012).]
Nationaal Archief, toegang 2.06.079, *Inventaris van de archieven van crisisinstellingen in verband met de eerste wereldoorlog, 1914-1926* (1993).
Nationaal Archief, toegang 3.17.01.02, *Kamer van Koophandel* (Dordrecht).
Regionaal Archief Tilburg, *Archief 1083*, hinderwetvergunningen Gemeente Tilburg, 1875-1937.
Regionaal Archief Tilburg, *Archief 871*, Gemeentebestuur van Tilburg, 1908-1937. Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Tilburg als bijlage van de gemeenteverslagen 1914-1918.
Tomorrow's Answers Today. The history of AkzoNobel since 1646 (Amsterdam 2008).
Vier generaties Van der Graaf, 1911–2011 (Dordrecht 2011).
Krantenregister http://kranten.delpher.nl

Noten

1 De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (NOT) was een naamloze vennootschap die in november 1914 (onder druk van de Britten) werd opgericht door Nederlandse reders en bankiers. De NOT garandeerde de ongestoorde aanvoer van overzee van goederen die door de oorlogvoerende mogendheden als contrabande beschouwd werden. In feite betekende het dat de Britten de garantie hadden dat via de NOT getransporteerde goederen of daarmee bereide producten niet naar Duitsland werden doorgevoerd.

2 Kruizinga (2011), p. 259.

3 Kruizinga (2011), p. 261. Het in het citaat genoemde 'voor het hoofd stoten' van de Duitsers had te maken met het feit dat de Duitsers weet hadden van de Britse interesse voor glycerine. De Duitsers dreigden toen met een exportstop voor o.a. kaliloog en natronloog, onmisbare grondstoffen voor de zeepfabricage.

4 De Sodacommissie bestond uit: P.M. Cochius, directeur van de N.V. Glasfabriek Leerdam v/h Jeekel, Mijnssen & Co te Leerdam (voorzitter), J. IJssel de Schepper, directeur van stoomzeepziederij de Hamer v/h T.P. Viruly te Gouda (secretaris) en de leden A.G. van Anrooy, voorzitter van de Bond ter bevordering van de waschindustrie te Zaltbommel, Lambert de Beer, voorzitter van de Vereeniging van Tilburgsche fabrikanten van wollen stoffen te Tilburg, D.C.M. van Bentveld, directeur van de N.V. Rotterdamsche Soda- en Chemicaliënfabriek v/h C. Kortman & Schulte te Rotterdam, J.W. Dekker, lid van de firma Jan Dekker te Wormerveer en J. de Jong, referendaris aan de afdeling handel van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel te 's-Gravenhage (Nieuwe Rotterdamsche Courant, 12 januari 1916).

5 Aanhangsel Tweede Kamer 1917-1918, nummer 180.
Zie: http://www.statengeneraaldigitaal.nl.

6 Josephus Franciscus Nicolaas Franken, lakenverver (*Tilburg 6 december 1862, †Tilburg 7 februari 1923). Hij was een zoon van lakenverver Franciscus Franken.

7 Bedoeld wordt hier graden Baumé, een maat voor de dichtheid (soortelijke massa) van een vloeistof. Met behulp van omrekeningstabellen kan hieruit het percentage natriumcarbonaat berekend worden. In het onderhavige geval komt het neer op ongeveer 1500 kilo zuiver natriumcarbonaat per dag. Voor de omrekening is gebruik gemaakt van het *Handbook of Chemistry and Physics*, Cleveland (1969).

8 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 mei 1918. Het verzoekschrift van Franken aan de Tweede Kamer had overigens te maken met een wijziging van de wet op de oorlogswinstbelasting uit 1916 (wet van 22 juni 1916). Deze wet ging ervan uit dat iedere vermeerdering van inkomen of winst ten opzichte van 1913 het gevolg was van de oorlogstoestand. Deze 'oorlogswinst' werd sterk progressief belast. Franken vond het onredelijk dat eventuele winsten van zijn nieuwe onderneming fors werden afgeroomd, terwijl eventuele verliezen geheel door hem gedragen moesten worden. De wetswijziging werd op 29 mei 1918 echter zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer aangenomen.

9 Bloten of ploten is het verwijderen van de wol van schapenvellen met behulp van natrium– of calciumsulfide. De huiden werden vervolgens gelooid, de afgeschraapte wol werd verkocht als 'blootwol', die overigens van beduidend mindere kwaliteit was dan scheerwol.

10 Homburg, E. 'De vlucht in de soda'. In: Lintsen (1993), p. 201–203.

De tuinman van de Koning

Roger Rossmeisl*

Roger Rossmeisl is geboren in Goirle in 1969 en is de achterkleinzoon van Marie Benoît-Wagemakers uit het verhaal. Hij is werkzaam als subsidieadviseur bij Waterschap De Dommel. Zijn vrije tijd besteedt hij aan het schrijven van artikelen over moderne geschiedenis. Daarnaast is hij als redactielid actief bij de voetbalclub Willem II.

Afgelopen voorjaar ontving de gemeente Tilburg van de provincie Noord-Brabant 3,3 miljoen euro subsidie voor het project Vorstelijk Landschap. Vanaf 2018 zal er van Moerenburg tot en met de Koningshoeven een vorstelijke groene wandelzone worden ingericht. Namens Waterschap De Dommel, partner in het project, mocht ik plaatsnemen in de werkgroep. Samen met broeder Isaac van de abdij hieven we het glas trappistenbier op de goede afloop. Terug naar huis realiseerde ik me pas dat ik zojuist in de voetsporen was getreden van mijn verre voorvader, Cornelis Wagemakers, de tuinman van koning Willem II.

Het moet op een zondag zijn geweest in 1891. Mijn overgrootvader Wenzl Rossmeisl ontmoette de drie jaar jongere Marie Virginie Benoît-Wagemakers op het Korvelplein in Tilburg, waar Wenzl optrad met de bedrijfsharmonie van de muziekinstrumentenfabriek van M.J.H. Kessels. Wenzl was muziekinstrumentenmaker uit Bohemen, Marie woonde in de wijk Korvel en kwam uit een hoveniersfamilie. De twee raakten verliefd, trouwden en zouden twee zonen krijgen, waaronder mijn opa Franz Rossmeisl.

Cornelis Wagemakers, de tuinman van de Koning

De grondlegger van het hoveniersbedrijf van Marie's familie was haar opa Cornelis Wagemakers, goed beschouwd dus mijn betbetovergrootvader. Cornelis werd geboren op 9 december 1796 in Ginneken, toen nog een dorp nabij Breda. Hij bracht zijn jeugd door op landgoed De Ypelaer, waar zijn vader Jacobus Wagemakers een boomkwekerij runde. Aanvankelijk zag het er niet naar uit dat Cornelis de groene vingers van zijn vader genetisch zou erven. Toen Cornelis in 1829 trouwde met de Tilburgse Maria de Lepper stond hij ingeschreven als klompenmaker. Na de geboorte van hun eerste zoon Jacobus in 1830, verhuisde het

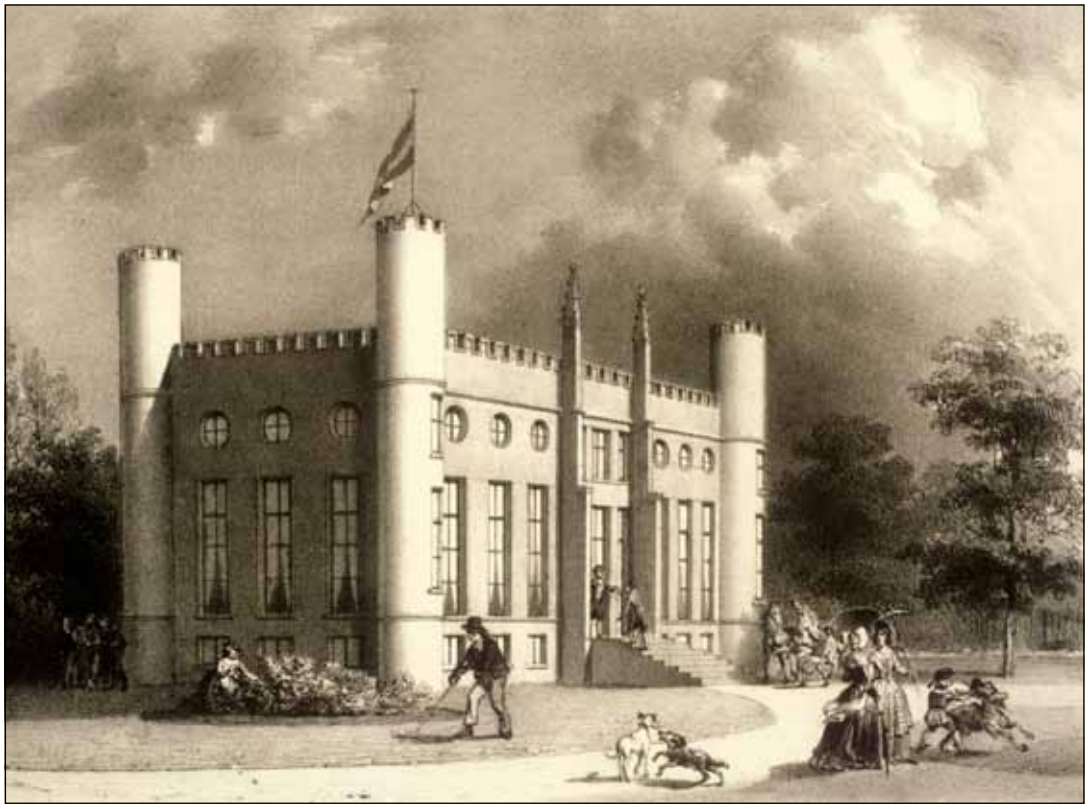

Het 'Nieuw Koninklijk Paleis' van koning Willem II in een lommerrijke omgeving. Litho van Desguerrois naar Chimaer, ca. 1849. (Coll. RAT)

De botanische tuin van de Rijks-HBS Koning Willem II, 1874. (Coll. RAT)

stel naar Tilburg. Cornelis ging aan de slag als herbergier in de Heuvelstraat. Door financiële nood gedwongen hield hij er meerdere baantjes op na, in die tijd niet ongewoon. Barman Cornelis verdiende af en toe wat bij met tuinwerkzaamheden. Het gebeurde dan ook regelmatig dat hij achter zijn tapkast vandaan werd gehaald om ergens een boompje te planten of een struik te snoeien.

Buitenresidentie

In 1831 verklaarde het koninkrijk België zich onafhankelijk van Nederland. Toenmalig kroonprins Willem II besloot daarop zijn militaire hoofdkwartier van Turnhout naar Tilburg te verplaatsen. Het rustige leven in Tilburg beviel Willem goed. Na zijn inhuldiging als koning der Nederlanden op 7 oktober 1840 besloot hij er een buitenresidentie te laten bouwen. Daarnaast liet hij een tuinhuis bouwen aan de Koningshoeven, evenals een lansierskazerne, een pannenbakkerij en een schaapskooi.

Een van de door Cornelis Wagemakers geplante platanen bij het Paleis-Raadhuis, 2014. (Foto Roger Rossmeisl)

De koning was nauw betrokken bij de bouw van zijn residentie en zou zelfs hoogstpersoonlijk de eerste schetsen hebben gemaakt. Hij besprak zijn plannen met diverse Tilburgse notabelen, onder wie ook de textielfabrikanten Thomas van Dooren en Paulus Vreede, de buren van het café van Cornelis Wagemakers in de Heuvelstraat. Toen de inrichting van de paleistuin ter sprake kwam, was barman Cornelis dan ook de eerste die om goede raad werd gevraagd. Cornelis benutte al zijn kennis die hij in zijn jeugd in Ginneken bij zijn vader had opgedaan. Van het een kwam het ander en al snel telde gelegenheidstuinman Cornelis Wagemakers Koning Willem II tot zijn vaste klandizie. De Koning gaf hem opdracht om de aanplantingen in de paleistuin te verzorgen, de parken rondom het paleis in te richten en de Koningshoeven van groen te voorzien. Aldus transformeerde herbergier Cornelis op latere leeftijd alsnog tot volwaardig tuinman.

Laatste wandeling

Koning Willem II zou zijn buitenresidentie nooit bewonen. Hij overleed 22 dagen vóór de officiële oplevering. Op 13 maart 1849 bracht hij een bezoek aan een werf in Rotterdam *'alwaar hij het ongeluk had eenen val te doen, van eene hoogte van acht of tien trappen, zonder dat Zijne Majesteit echter eenige pijn daarvan scheen te gevoelen; alleen verbleekte Hoogstdezelve aanmerkelijk'*, staat gedetailleerd beschreven in het verslag der geneesheren. Het verslag vervolgt: *'De Koning kwam ten half zeven ure te Tilburg aan. Gedurende den geheelen avond ontwaarde men niets buitengewoons; maar van tijd tot tijd gevoelde Zijne Majesteit eenige huiveringen; echter deed Hoogstdezelve tegen elf ure nog eene wandeling door de tuinen, ofschoon het zeer koud weder was.'* De dagen daarop zou de Koning zijn kamer niet meer uitkomen. Zijn toestand verslechterde snel. Op 17 maart 1849, om half drie 's ochtends, overleed Koning Willem II in zijn bescheiden, tijdelijke woning aan de Nieuwedijk naast de Heikese kerk in Tilburg. Zijn laatste wandeling maakte hij door de tuinen van Cornelis Wagemakers.

Met de dood van de koning verloor Cornelis zijn vaste afnemer. Hij besloot zijn inmiddels opgedane reputatie als boomkweker voortaan vanuit een eigen bedrijf te gelde te maken. Op 28 april 1849 werd op 't Haringseind in Tilburg (het tegenwoordige Sint Annaplein) de handelskwekerij Wagemakers opgericht. Cornelis overleed op 8 februari 1852 en liet vijf kinderen na. Zijn oudste zoon Jacobus en diens opvolger Peter Teeuwen breidden het hoveniersbedrijf verder uit tot bloemisterij Teeuwen-Wagemakers, een zaak die nog tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw zou floreren als Tilburgse bloemspecialist. Alleen de platanen achter het Paleis-Raadhuis herinneren tegenwoordig nog aan Cornelis Wagemakers, grondlegger van het Vorstelijk Landschap van Tilburg.

De ‘Quaestie St. Joseph’

Jan Timmermans*

*Jan Timmermans (1938) was van 1982 tot 1994 wethouder van Tilburg met in zijn portefeuille onderwijs, sport, volksgezondheid en later ook cultuur. Daarvoor was hij werkzaam in het onderwijs, o.a. als docent onderwijskunde. Erna was hij bestuurder van diverse organisaties. Momenteel legt hij de laatste hand aan een boek over het wonen door arbeiders in Tilburg tussen 1875 en 1938.

Vanaf het interbellum hebben woningbouwverenigingen bijgedragen aan de realisering van huizen voor arbeiders. In Tilburg neemt de Rooms-Katholieke Woningbouwvereniging ‘St. Joseph’ als eerste verantwoordelijkheid om woningen te bouwen voor eigen leden. De initiatiefnemers van deze arbeidersvereniging worden echter vanaf het begin geconfronteerd met grote problemen. Meer dan een decennium na de oprichting in 1913 komen de heren Horvers, Van Rijzewijk en Van Rijen bovendien recht tegenover elkaar te staan in de zogenaamde ‘Quaestie St. Joseph’.

Verbetering der volkshuisvesting

De medewerking van de gemeente is niet optimaal met betrekking tot bouwen door woningbouwverenigingen, maar St. Joseph heeft zichzelf ook geen gemakkelijke opdracht gegeven. De statuten vermelden immers dat men uitsluitend in het belang van de verbetering der volkshuisvesting werkzaam zal zijn. Dit door woningen te bouwen “welke voldoen aan de eischen van gezondheid, gerieflijkheid en goeden smaak en waarin afzonderlijk slapen van beider kunnen mogelijk is”. Als uiteindelijk in 1917 grond beschikbaar komt, blijkt het bouwmateriaal schaars en duur te zijn vanwegede Eerste Wereldoorlog. De aangetrokken architect (Jan van der Valk) bouwt mooie huizen maar de eindafrekening valt erg hoog uit.

De eerste huizen van St. Joseph staan aan het Schaepmanplein (nu Horversplein). Over de bouw van een tweede en derde complex wordt lang strijd geleverd met rijk en gemeente. Uiteindelijk bezit St. Joseph ruim 200 woningen. Ongeveer 60% wordt bewoond door een gezin waarvan de kostwinner bij de spoorwegen werkt. In 1923 moet de huur vanwege diverse oorzaken eigenlijk verhoogd worden, maar werknemers worden geconfronteerd met loonsverlagingen. Dan ontstaat een conflictsituatie tussen Jos Horvers als voorzitter van St. Joseph, Antoon van Rijen als wethouder verantwoordelijk voor volkshuisvesting en het raadslid Jan van Rijzewijk als voorzitter van een latere onderzoekscommissie.

Sluimerend conflict

Het conflict sluimert sinds 1923, maar komt pas naar buiten in maart 1926.[1] In zijn rede tijdens de algemene ledenvergadering brengt Horvers verslag uit van zijn pogingen om huurverlaging te realiseren voor de woningen van St. Joseph. De aangekondigde nieuwe loonsverlaging brengt de totale verlaging van de laatste jaren op 17,5%. Dat was de reden voor St. Joseph

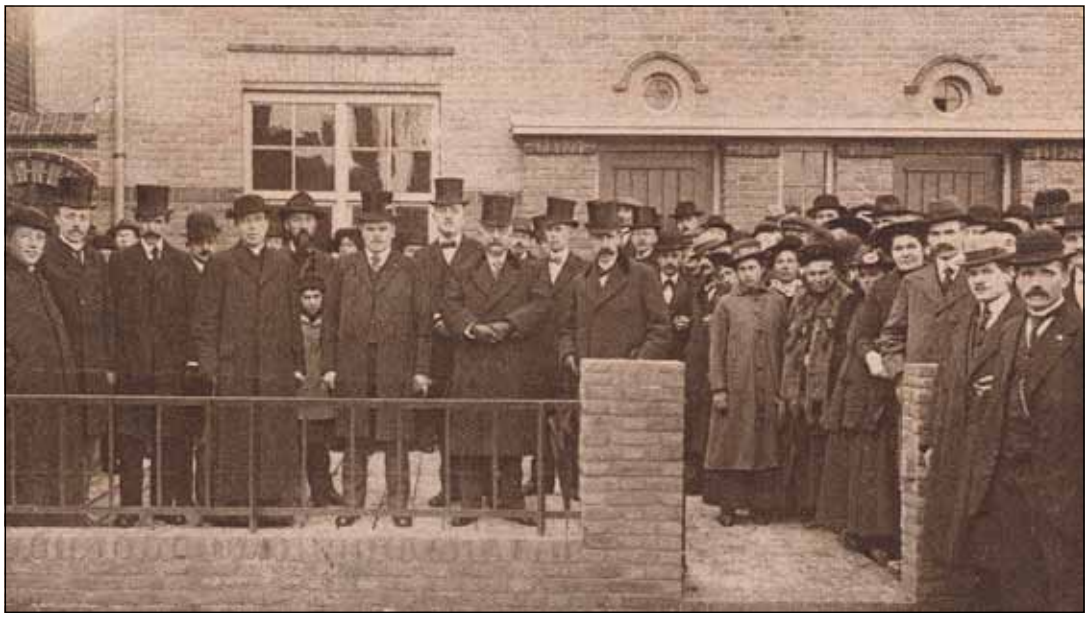

Opening van de eerste 15 arbeiderswoningen aan de Schaepmanstraat van de R.K. Woningbouwvereniging St. Joseph, 1917. (Coll. RAT)

Ontwerptekening van eerste arbeiderswoningen van St. Joseph op de hoek Schaepmanstraat-Oude Langestraat, door architect Jan van der Valk uit 1917. (Coll. RAT)

om zich in januari 1924 per brief te wenden tot B&W, omdat die uiteindelijk het besluit over huurverlaging dienden te nemen. B&W neemt vervolgens contact op met de rijksoverheid als financier van de bouwvoorschotten. Tegelijkertijd benadert Horvers een ander ministerie.

Machtsmisbruik door het college?

Dan volgt een periode van misverstanden, vergissingen en van gebrekkige communicatie. De gemeente en Horvers weten van elkaar niet wat er met de verschillende ministeries wordt besproken. Horvers vertelt de leden alleen zijn kant van het verhaal en plaatst daarmee B&W in een kwaad daglicht. Als besluit neemt de ledenvergadering, tegen het 'advies' van Horvers in, unaniem een motie aan waarin het college wordt beschuldigd van machtsmisbruik. Een reactie blijft niet uit. Op 3 april 1926 publiceert de *Nieuwe Tilburgsche Courant* een interview met wethouder Van Rijen. Die zegt dat de huren van álle woningwetwoningen te hoog zijn. Het college van B&W vindt dat er geen sprake kan zijn van een huurverlaging bij één complex, terwijl het ministerie voor andere complexen juist een huurverhoging adviseert. B&W willen een huurverlaging over de hele breedte, want vaak zijn de lonen van andere arbeiders nog meer gedaald dan die van het spoorwegpersoneel.

De wethouder geeft toe dat het college fouten heeft gemaakt maar dat de waarheid veel genuanceerder is dan de voorzitter van St. Joseph heeft verwoord. Het college van B&W onderhandelt wel degelijk met het ministerie over huurverlaging, maar over de gehele breedte. De voorzitter van St. Joseph is door de wethouder daarover meerdere malen mondeling geïnformeerd. De kritiek van de later ingestelde onderzoekscommissie is, dat men elkaar ook schriftelijk had moeten informeren.

Reactie op de aantijgingen

Het college van B&W reageert ook op de aantijgingen via een brief aan de gemeenteraad.[2] Meer gedetailleerd dan in het interview geeft die brief inzicht in de onderhandelingen met het ministerie over de algemene huurverlaging. Het college memoreert tevens fijntjes dat er voor de woningen van St. Joseph over 1924 een exploitatietekort is. Ook voor 1925 moet op een tekort gerekend worden. De gemeenteraad stelt in mei 1926 een commissie in om de zaak grondig te onderzoeken.

In oktober wordt het commissierapport openbaar.[3] Men oordeelt dat het college steeds een consistente lijn heeft gevolgd: huuraanpassing (lees verlaging) voor alle Tilburgse woningwetwoningen. De commissie trekt haar conclusies en constateert dat Horvers ernstig in verzuim is geweest "door niet aan de ledenvergadering mede te deelen, door den heer van Rijen meermalen van het standpunt van B&W op de hoogte te zijn gebracht (…). De geheele redevoering is derhalve een samenstel van onjuiste voorstellingen, onware mededeelingen en niet te motiveeren verzwijgingen". De commissie eindigt met de constatering dat er, ook al klopt er niets van hetgeen is uitgesproken, toch bij de bevolking een gevoel van onbehagen blijft over het beleid van B&W.

Horvers' schijnargumenten

Horvers legt zich niet neer bij de getrokken conclusies. In een open brief op 1 december 1926 betoogt hij dat de commissie bepaalde brieven verkeerd heeft geïnterpreteerd, dat ze niet alles hebben gelezen en dat ze het bestuur van St. Joseph indringender hadden moeten ondervragen. Tijdens de raadsvergadering twee dagen later gaan de commissieleden in op het verweer van Horvers. Ze vinden dat hij door veel schijnargumenten te noemen de aandacht afleidt van de kern van de zaak. Het college heeft wel degelijk met het ministerie onderhandeld over huurverlaging. En Horvers is zes keer, zij het slechts mondeling, geïnformeerd door de wethouder.

Een probleem met Horvers is ook, vindt de commissie, dat hij tegen de commissie andere dingen heeft gezegd dan in zijn verweerschrift in de krant. Raadsleden hebben de sterke indruk dat Horvers zijn bestuur maar weinig betrokken heeft bij de hele kwestie. Eind december 1926 probeert Horvers via een ingezonden artikel in de krant nogmaals zijn gelijk aan te tonen. Hij valt elk raadslid dat het niet met hem eens is, persoonlijk aan. Ondanks het voor hem toch vernietigende rapport blijft Horvers nog jarenlang de onbetwiste voorzitter van St. Joseph. De overgrote meerderheid van de leden bevestigt zelfs schriftelijk het vertrouwen in Horvers als voorzitter.[4]

De hoofdrolspelers

Terugkijkend vallen een paar zaken op. Een wethouder uit de arbeiderskringen probeert op een rationele en integere wijze voor alle woningwetwoningen een huurverlaging te realiseren. Hij kan en wil geen uitzondering maken, ook niet voor de woningbouwvereniging waarvan hij medeoprichter is. De voorzitter van St. Joseph heeft begrip voor het streven naar

Het Schaepmanplein (later Horversplein) in 1921. (Coll. RAT)

een algemene huurverlaging, maar richt zich vooral op huurverlaging voor de eigen woningen. Hij wordt binnen de vereniging en elders op handen gedragen.
Beide hoofdpersonen ontmoeten en spreken elkaar regelmatig, zowel in de politiek als bij verschillende activiteiten in de stad. Wethouder en bestuurder zijn echter geheel verschillende personen. Antoon van Rijen blijft argumenteren, bespiedt waar ruimte is om iets te bereiken en blijft met volharding zijn doelen nastreven, waarbij (katholieke) solidariteit voorop staat. Hij kijkt verder dan het behalen van successen op de korte termijn, hij wil over de volle breedte de positie van de arbeider verbeteren.
Jos Horvers is een keiharde werker. Hij wil actie en de verbetering van de positie van de arbeider bereiken met kleine concrete successen. Hij is op vele fronten, niet alleen binnen de vakbond, als bestuurder erg actief. Jan van Rijzewijk heeft als raadslid en Tweede Kamerlid gezag binnen de katholieke politiek. Hij weet hoe je problemen moet benaderen. Dus is hij de geschikte figuur om voorzitter te zijn van de commissie die de "quaestie St. Joseph" moet verhelderen. Van Rijzewijk pleit Van Rijen vrij van de beschuldigingen van Horvers. Tijdens de bespreking van het rapport in de gemeenteraad geeft Van Rijzewijk aan dat het verstandig zou zijn als Horvers terugtreedt als voorzitter van St. Joseph. Dan dient hij de vereniging het beste. De straatvechter Horvers ziet dat anders. Door de hele affaire heeft hij ook niet aan gezag ingeboet bij zijn achterban.

Conclusie

De algemene huurverlaging is er gekomen. Wie de vader van het succes is valt moeilijk te zeggen. De huurders vinden dat Horvers zich tenminste teweer heeft durven te stellen. Formeel kan hij dan wel ongelijk gekregen hebben van de commissie, maar dat wordt door veel arbeiders gezien als een teken van de arrogantie van de macht. In het interbellum zijn er maar weinig Tilburgse arbeiders die zich profileren als initiatiefnemer, als bestuurder en als raadslid. Zij die wel hun nek uitsteken blijven heel lang op hun post, zoals bijvoorbeeld Horvers in zijn diverse functies.

Een huurder van St. Joseph zegt in een ingezonden brief in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 7 december 1926 dat noch B&W, noch Horvers valt te laken. Elk had een eigen verantwoordelijkheid. Misschien is zijn waarneming wel juist. Cijfermatig was een huurverhoging noodzakelijk, maatschappelijk gezien was een huurverlaging de enige mogelijkheid om de koopkracht in stand te houden. Gelukkig werd een politieke oplossing gevonden: de afschrijvingstermijn werd met jaren verlengd en het rentepercentage op de verleende voorschotten werd verlaagd.

Noten

1 *Nieuwe Tilburgsche Courant* (*NTC*), 31 maart 1926.
2 *Tilburgsche Courant* (*TC*), 20 april 1926.
3 *TC*, 15 oktober 1926.
4 *NTC* en *TC*, 17 december 1926.

Woninginspectrices of woonmaatschappelijk werksters?

Jan Timmermans*

*Jan Timmermans (1938) was van 1982 tot 1994 wethouder van Tilburg met in zijn portefeuille onderwijs, sport, volksgezondheid en later ook cultuur. Daarvoor was hij werkzaam in het onderwijs, o.a. als docent onderwijskunde. Erna was hij bestuurder van diverse organisaties. Momenteel legt hij de laatste hand aan een boek over het wonen door arbeiders in Tilburg tussen 1875 en 1938.

Aan het einde van de negentiende eeuw worden er pogingen ondernomen om verbeteringen aan te brengen in de huisvesting van arbeiders. De Woningwet 1901 brengt deze ontwikkelingen in een stroomversnelling, ook in Tilburg. Een lokale gezondheidscommissie, met de opdracht te oordelen over de kwaliteit van de woningen, wordt ingesteld. Een bijzondere toezichthoudende taak is er vanaf 1924 weggelegd voor de gemeentelijke woninginspectrices. In dit artikel wordt ingegaan op de achtergronden en op de algemene doelstellingen die men met het instellen van deze functie voor ogen had.

Streng toezicht

"Het vraagstuk van de volkshuisvesting omvat niet alleen het bouwen van woningen, maar ook het onderhoud ervan", verzucht wethouder Van Rijen in maart 1924. De gemeenteraad discussieert dan over de oprichting van een gemeentelijke stichting 'Woningbeheer'. Deze stichting moet alle woningen in het bezit van de gemeente Tilburg gaan beheren. De verschillende woningbouwverenigingen in de stad verhuren hun woningen alleen aan eigen leden. De gemeente dient ook mensen te huisvesten die ergens anders geen kans krijgen. Dat betreft met name gezinnen met nog onvoldoende 'wooncompetentie'. Maar dan moet er volgens de wethouder wel "een streng toezicht komen".

Slechte woonomstandigheden in de Oerlesestraat, ca. 1914. (Coll. RAT)

Nieuwe functie

In het personeelsbestand van de nieuwe stichting wordt ruimte gemaakt voor twee woninginspectrices. Een voor de gemeentewoningen ten noorden van de spoorlijn en een voor de woningen ten zuiden ervan. De tegenstanders in de gemeenteraad zijn van mening dat de kosten van deze functionarissen opgebracht moeten worden door de huurders. En die hebben toch al moeite met de hoogte van de huur. Voorstanders beargumenteren dat deze kosten zeker worden terugverdiend, doordat de huizen minder reparatie nodig zullen hebben.
Als Tilburg het besluit neemt met woninginspectrices te gaan werken, zijn er in Amsterdam al 24 werkzaam. De vereiste vooropleiding is die van de school voor Maatschappelijk Werk. Alleen vrouwen komen in aanmerking, want de gedachte is dat die over de kwaliteit beschikken om de bewoonster van het huurhuis 'van vrouw tot vrouw' van advies te dienen.

Verheffing van het volk

Natuurlijk speelt bij de aanstelling van een woninginspectrice mee dat een betere bewoning van een huis kan voorkomen dat de woning wordt uitgewoond. Dus minder herstelkosten bij het vertrek van de huurder. Misschien kan voorkomen worden dat huuropzegging plaats vindt vanwege het ruïneren van het huis. De redenen voor huuropzegging zijn divers: te grote huurachterstand, overtreding van het huurreglement in ernstige mate of het slecht bewonen van het huis. De crisis is zeker van invloed geweest op huuropzegging. In de jaren dertig verlaten veel huurders de gemeentewoning om ofwel van een particulier te huren (tegen een concurrerende prijs), ofwel om in te gaan wonen bij een van de ouders.
De inzet van een woninginspectrice gebeurt niet al-

Nieuwe arbeiderswoningen op het Paduaplein, jaren twintig vorige eeuw. (Coll. RAT)

leen om commerciële redenen, maar zeker ook vanwege de idee: 'verheffing van het volk'. Een onderdeel daarvan is de zorg voor een goede huisvesting.
De praktijk in de negentiende eeuw heeft geleerd dat slechte huisvesting de volksgezondheid bedreigt, maar ook dat mensen dan snel kunnen vervallen tot pauperdom. De goedwillende arbeider moet geholpen worden bij het civilisatieproces. Alleen het bouwen van huizen is niet voldoende en een gekwalificeerde woonomgeving leidt niet automatisch tot een burgerlijk gedragspatroon.

Veel huurders van de nieuwe woningwetwoningen komen uit een 'achterstand' op het gebied van het wonen. Ze zijn niet gewend aan een afzonderlijke slaapkamer voor de ouders, de meisjes en de jongens, aan een privaat los van de keuken, aan het belang van het toetreden van licht en lucht in de woning. Voor mensen die nog te ver afstaan van de heersende norm van wonen, worden woonscholen ingericht. Dat zijn kleine wijken waar de bewoners intensief worden begeleid. De huisvrouwen wordt geleerd met geld om te gaan, hoe te koken en hoe kinderen enige regelmaat te leren. De mannen worden geholpen om af te komen van hun alcoholprobleem.

Indeling van een moderne arbeiderswoning, gepubliceerd door Jan van Delft in 1927. (Part. coll.)

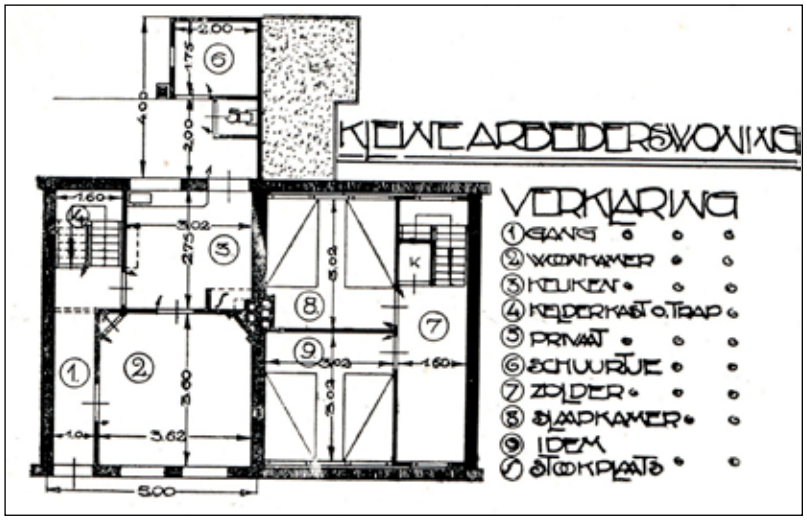

Woonmaatschappelijk werkster

Geen gemakkelijke opgave voor de inspectrices, maar wel een veelzijdige. Hun functie te omschrijven als woonmaatschappelijk werkster is beter. In Tilburg is tijdens het interbellum wel overwogen om zo'n stigmatiserende wijk op te richten voor mensen 'die niet veel bijzonders' zijn, maar het is in eerste instantie gebleven bij het huisvesten van deze 'onmaatschappelijken' in noodwoningen. In de tweede helft van de jaren 1920 worden er woningen met een lage huurwaarde gebouwd ter vervanging van deze noodwoningen. In de jaren 1950 is er bij de wijziging in het uitbreidingsplan Broekhoven expliciet sprake van woningen voor 'asociale gezinnen'. En in de 21e eeuw is er een speciaal 'tuigdorp' gekomen voor mensen met afwijkend woongedrag; we noemen ze Skaeve Huse. Zijn we weer terug bij af?

De woninginspectrices zijn zoals gezegd alleen werkzaam voor de gemeente. De bouwverenigingen zijn te klein om professionele medewerksters in dienst te nemen. Daar komt bij dat de huurder van een bouwvereniging lid is van die vereniging en voor zijn huis een eigen bijdrage heeft betaald. Het bestuur van de vereniging woont zelf vaak in de wijk; ze spreken mensen aan op een eventueel slecht woongedrag. De eerste keer dat een huurder in contact komt met een inspectrice is als er een advies uitgebracht wordt over de kandidaat-huurder. Na toekenning van een woning is het, volgens haar taakomschrijving, de taak van de inspectrice om "invloed uit te oefenen op het gezin, teneinde te bevorderen: verbetering, of opheffing van eventuele mistoestanden". Daartoe kan ze "raadgevend optreden voor de morele, hygiënische en maatschappelijke belangen van het gezin of de gezinsleden. Zo nodig verleent zij tussenkomst bij de daarvoor aangewezen instellingen".

Kritiek op het optreden

In de jaarverslagen van Woningbeheer is zo nu en dan ook een verslag opgenomen van de inspectrices. Daarin wordt vermeld dat er is opgetreden tegen het houden van (pluim)vee, tegen het gebruik van slaapkamers voor verkeerde doeleinden, tegen het illegaal verkopen van drank, tegen schoolverzuim door kinderen, tegen het houden van kostgangers, waardoor de ruimte voor de kinderen in het gezin in het gedrang komt.
Natuurlijk is er ook wel kritiek op de inspectrices. Een huisvrouw die jarenlang gediend heeft in een gezin is vaak een betere ervaringsdeskundige dan die ongehuwde juffrouw die nooit een huishouden heeft gerund. De inspectrice die ongevraagd kasten opentrekt om te zien of de inhoud wel goed geordend is, kan ook niet op sympathie rekenen. Maar, verdedigt ze zich, in andere huizen is geconstateerd dat de kastplanken als brandhout in de kachel zijn verdwenen. Ook wordt het de inspectrice door sommige ouders niet in dank afgenomen dat zij toeziet op regelmatig schoolbezoek door de kinderen. Deze jongeren kunnen dan geen bijdrage leveren aan het gezinsinkomen door actief te zijn in de (illegale) handel.

Kwaliteit van de woningen

Tijdens de huisbezoeken, maar ook via een actieve benadering door de bewoners zelf, krijgt de inspectrice de gebreken met betrekking tot de kwaliteit van de woning te horen of te zien. Deze klachten geeft ze door aan de onderhoudsdienst. Als een lid van de adviescommissie Woningbeheer in 1935 bij zijn afscheid zegt: “Het waren toen moeilijke tijden. Aan velen in Tilburg moest worden geleerd hoe een woning bewoond moest worden. Menige harde noot is gekraakt over in desolate toestand verkerende gemeentewoningen”, dan heeft hij gelijk als hij de wijze van bewoning een oorzaak noemt van de slechte kwaliteit van verschillende woningen. Maar toch is dat niet het hele verhaal. De rijksoverheid (voor)financiert voor een groot gedeelte de stichtingskosten van woningwetwoningen. Rekening houdend met de prijs van het bouwmateriaal en de hoogte van de lonen zijn de toegestane kosten wisselend geweest, maar ze waren in feite steeds te gering om echt een goede woning te bouwen.

Eind 1922 spreekt de gemeenteraad de directeur van de afdeling woningbouw aan op de slechte kwaliteit van de nieuwbouwwoningen. Ze nemen het begrip “knoeiwerk” in de mond. De directeur wijst in eerste instantie op de voorschriften van het rijk. Daarnaast vindt hij het onjuist dat opdrachten worden gegund aan de laagste inschrijver. Goedkoop kan dan duurkoop zijn. De gemeentelijk opzichter, zegt hij, moet veel tact, bekwaamheid en toewijding inzetten om het gewenste resultaat te bereiken, want de aannemer probeert op elk onderdeel te beknibbelen. Hij schroomt daarom niet met regelmaat “kras” op te treden. Zijn standpunt is dat zeker niet bezuinigd mag worden op soliditeit van de voornaamste constructiedelen. Dan maar wat mindere kwaliteit van bijvoorbeeld schilderwerk en betimmering, daar kan in betere tijden iets aan gedaan worden. Alleen komen die betere tijden niet meer tijdens het interbellum. Intussen moet de wooninspectrice de huurders motiveren iets te maken van hun woning.

Einde van de betutteling

In 1930 zijn in Nederland 111 woninginspectrices werkzaam. Alleen vrouwen. Na een bestaan van 50 jaar sterft in 1953 de ‘Vereniging van Woningopzichteressen’ een stille dood. De Canon Sociaal Werk Nederland noemt dit het einde van een “symbool voor betutteling en paternalistische bemoeizucht”. Het wordt maatschappelijk niet meer gewaardeerd als mensen in de privésituatie worden gecontroleerd, want ieder is zelf verantwoordelijk voor zijn daden. Maar l’histoire se repète. Honderd jaar na de opkomst van het verschijnsel woninginspectrice en vijftig jaar na de verdwijning ervan, komt de woninginspectrice terug. Maar nu in de gedaante van buurtbeheerder, buurtconciërge, buurtregisseur, huismeester, sociaal beheerder. Liefst wordt een benaming gebruikt zonder negatieve connotatie, maar de opdracht komt overeen met de taak die woninginspectrices begin 20e eeuw werd opgedragen.

Tilburg kort

Tilburg signalement LXXVIII

Bas Aarts, ‘’Omgrachte huizingen’(moated sites) in de regio Tilburg’, in: *Het Brabants Kasteel*, themanummer Moerenburg, jrg. 33 (2010), nr. 2-3, juli 2014, p. 39-74.

Hubert van den Berg en Geert Bulens (samenstelling), *Dan Dada doe uw werk! Avantgardistische poëzie uit de Lage Landen* (Nijmegen, Vantilt, 2014), 248 blz., ISBN 978-94-6004-161-7, € 19,95.
N.B. Onder andere poëzie van Antony Kok.

Beukenhof Biezenmortel, van klooster naar moderne groepsaccommodatie (Heemcentrum ’t Schoor Udenhout-Biezenmortel, Beukenhof, 2014), € 7,50.

Luud de Brouwer e.a., *Grondeigenaar en rentenier Willem van Iersel 1865-1924: weldoener van het Missiehuis St.-Lambertus te Helvoirt en van Huize St.-Vincentius te Udenhout* (Udenhout-Biezenmortel, Stichting Heemcentrum ‘t Schoor, 2014), 112 blz., ISBN 9789078933182. Unentse biografieën deel 1.

Anton van Dorp, ‘Beelden uit de Mobilisatiejaren 1914-1918 2. Berkel-Enschot’, in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 65, 2014, nr. 2, p. 63-67.

Diny Eppenhof en Rianne Janssen, *Chips with Mayo* (Barnes & Noble, 2014), 190 blz., $ 24,95.
N.B. Engelse vertaling van ‘Frietje met’: misdaadthriller van Tilburgse auteurs.

Guido van den Eynde en Lauran Toorians, ‘Het nieuwe Huis Moerenburg in Tilburg’, in: *Vitruvius. Onafhankelijk vakblad voor erfgoedprofessionals*, jrg. 8, nr. 29, okt. 2014, p. 8-12.

Josephina de Fouw, Adriaan *de Lelie (1755-1820). Het achttiende-eeuwse familieportret* (Zwolle, W-Books, 2014), 64 blz., ISBN 978-94- 625-8039-8, € 14,95.
N.B. Adriaan de Lelie is in Tilburg geboren in 1755. Boek bevat een aantal portretten van Tilburgse notabelen.

Jan Franken en Lambert Winkelmolen, *Opgediept en opgegraven. De vroegste geschiedenis van Berkel-Enschot-Heukelom* (Heemkundekring De Kleine Meijerij i.s.m. de Stichting Het Kwartier van Oisterwijk, 2014), 128 blz., geb., ISBN 978-90-809127-9-6, € 12,50.

Henk Haen, ‘Oudste verenigingsgebouwen en verenigingen in Udenhout (2)’, in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 65, 2014, nr. 2, p. 49-58.

Mieke-Nelie van der Heijden, *Herinneringen aan Henri Rutten m.s.c.* (Tilburg, 2014), 40 blz., ISBN 978-90-809017-0-4. Uitgave in eigen beheer.

Chris Huinder, *De verloren jaren van Martin McGrew, een biografie* (Brave New Books, 2014), 250 blz., ISBN 978940211716, € 24,75.
N.B. Tilburgse auteur.

Harrie Janssens, *MAMA!* (Soest, Boekscout, 2014), 388 blz., ISBN 978-94-022-1107-8, € 22,75 .
N.B. Tilburgse auteur.

Jef van Kempen, *Henri Dolmans dichter van jubel en van smart* (Tilburg, Art Brut i.s.m. Stichting dr P.J. Cools msc, 2014), 64 blz., ISBN 978-90-76326-07-8,€ 10.

Charles van Leeuwen, *Bishop Zwijsen and his First Brothers. The Founder; the Founding Generation and the Foundation History* (Nijmegen, Valkenhof Pers, 2014), 120 blz., *History of the Brothers of Our Lady Mother of Mercy, Volume 1*, ISBN 978-90-5625-416-2, € 19,95.

Charles van Leeuwen, *Conscientious and Caring. A Portrait of Father Superior de Beer (1821-1901)* (Nijmegen, Valkenhof Pers, 2014), 44 blz., *History of the Brothers of Our Lady Mother of Mercy, Volume 2*, ISBN 978-90-5625-415-5, € 14,95.

Joost van der Loo, 'De relatie van de Haarense Van den Oevers met Udenhout', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 65, 2014, nr. 3, p. 107-112.

Han van Meegeren*, Van Acacia tot Zilverlinde. De mooiste bomen van Tilburg* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2014), *In Tilburg* deel 7, 204 blz., ISBN 978-90-6663-060-4, € 15.

Berry van Oudheusden, *De Besterd van woeste grond tot dynamische wijk* (Tilburg, Stichting Straat, 2014), 48 blz., 12 losse inplakfoto's, ISBN 978-94-92063-00-7, € 5.

Berry van Oudheusden, *Met voorbedachten rade? Moord en doodslag in Tilburg 1868-1972* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2014), *In Tilburg* deel 8, 168 blz., ISBN: 978-90-6663-061-1, € 12,95.

Jan van Oudheusden*, Erfgoed van de Brabanders. Verleden met een toekomst* ('s-Hertogenbosch, Erfgoed Brabant, 2014), 304 blz., geb., ISBN 978-90-72526-65-6, € 34,50.
N.B. Tilburg passim (o.a. Midden-Steentijd, oudste vermelding 709, De Oude Warande, Reij's Hof, Strijdhoef Udenhout, bedelaar 1775, Paleis-Raadhuis, Frits van Dooren, kerkhof Bredaseweg, thuiswever, R.K. Werkliedenvereniging, Antony Kok, Tilburgs leesplankje, Fraters van Tilburg, BeKa-schoorsteen, AaBe, Bakkerij Vorselaars, Helga Deen, Betram Polak, Coba Pulskens, station, Textielmuseum, kermis, stadsschouwburg, Guus Meeuwis).

Sem Peters, 'Moerenburg. Het archeologisch onderzoek', in: *Het Brabants Kasteel*, themanummer Moerenburg, jrg. 33 (2010), nr. 2-3, juli 2014, p. 75-92.

Ilja Leonard Pfeiffer, *Van weemoed naar de nacht* (Tilburg, TiLT i.s.m. Stichting dr. P.J. Cools msc, 2014), 48 blz., geb., ISBN 978-90-822542-0-4, € 10.

Ed Schilders, *Ik kan het niet langer houden! Berichten over poep, pies en winderigheid in Tilburg en aangrenzende hogedrukgebieden* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2014), *In Tilburg* deel 9, 204 blz., ISBN: 978-90-6663-062-8, € 15.

Paul Spapens, *Met Peerke op pad. Wandel- en fietsroute langs religieus erfgoed in Tilburg Noord en omgeving* (Tilburg, Peerke Donders Park, 2014), 52 blz.

Paul Spapens, *Heel veel Maria's. Verhalen over de Mariaverering in Tilburg* (Beilen Pharos Uitgevers, 2014), 300 blz., ISBN 978-90-79399-58-1, € 19,90.

Diederik Stapel en A.H.J. Dautzenberg, *De Fictiefabriek* (Amsterdam, Contrast, 2014), 320 blz., ISBN 9789025442699, € 24,99.
N.B. Roman in brieven van twee Tilburgse auteurs.

Het Udenhouts station. Brochure 20 blz. t.g.v. Open Monumentendag 2014 (uitg. Heemcentrum 't Schoor Udenhout – Biezenmortel).

Bernard Verbunt, Ed de Roos, Ton Groels en Karel de Beer (red.), *Onze Club. 85 jaar TMHC Tilburg en 80 jaar TMHC Forward* (Tilburg, HC Tilburg, 2014), 120 blz., € 19,95. Informatie: archief@hctilburg.nl.

Mark Vermeer, 'Het goed Te Leempoel en de familie Van den Leempoel: bijdragen over de veertiende en vijftiende eeuw', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 65, 2014, nr. 3, p. 86-106.

Lauran Wijffels, *Ker-Miss* (Stichting Kermis-Cultuur Nederland), € 12,50. Informatie: kermisboeken@hotmail.nl.

Ronald Peeters

De vroegste geschiedenis van Berkel-Enschot-Heukelom

Ter gelegenheid van het 800-jarig (Berkel) en 850-jarig (Enschot) jubileum is er een boek verschenen over de vroegste geschiedenis van Berkel-Enschot-Heukelom. In een fraai vormgegeven boekwerk, verlucht met vele afbeeldingen in kleur, wordt de lezer meegevoerd naar het vroegste verleden van

Houten beeld van St. Willibrord uit de oude kerk van Berkel-Enschot.

de streek en zijn eerste bewoners. In bloemrijke volzinnen worden per onderscheiden periode, vanaf de steentijd tot en met de Middeleeuwen, niet alleen de belangrijkste highlights, maar ook vele facetten van het leven van alledag geschilderd, waaronder het wel en wee voor het dagelijks bestaan. Vanwege de beperkingen door de omvang van het boek zijn deze karakteriseringen noodzakelijkerwijs met grove pennenstreken uitgezet, waardoor op veel plaatsen een nadere nuancering ontbreekt.
Na een inleidend hoofdstuk over de archeologie in zijn algemeenheid en een over de geologische en bodemkundige aspecten van de regio volgt in acht hoofdstukken de bespreking van de verschillende perioden. Elk hoofdstuk begint met een vindplaatsenkaart op de geomorfologische ondergrond van de regio, waarbij met een overlay, waarop de belangrijkste kenmerken van de regionale topografie zijn afgebeeld, de globale locatie van de vindplaatsen bepaald kan worden. Hier doet zich al snel een klein probleem voor: omdat de vindplaatsen niet genummerd zijn is niet altijd meteen duidelijk welke vindplaats gememoreerd wordt. Na de algemene karakterisering van die periode, die in het algemeen nogal veel ruimte in het boek inneemt, volgt een toelichting op enkele van de vindplaatsen in de regio, waarbij ook weer noodzakelijkerwijs de nodige beperkingen door de gelimiteerde ruimte zijn ingegeven en nadere nuanceringen ontbreken. In de soms erg summiere beschrijvingen gaat ook wel eens wat mis. Zo lijkt een afmeting van 23 x 65 meter voor een boerderij uit de

bronstijd (pag. 40) wat aan de grote kant, en moet ook het cluster over elkaar liggende bronstijdboerderijen aan de Stappegoorweg te Tilburg (noot 12 op dezelfde pagina) nog worden opgegraven (mogelijk is hier het Tradepark T58 bedoeld). Het voert echter te ver in deze korte bespreking om op alle details in te gaan.

Toch moeten nog enkele algemene opmerkingen geplaatst worden. Zo moet men voorzichtig zijn om alle bevolkingsgroepen van de prehistorische ijzertijd als Kelten te bestempelen. Ontegenzeggelijk heeft een deel van de materiële cultuur van deze groepen een Keltische oorsprong, maar ik heb eens een deskundige op dit gebied de vergelijking horen maken dat niet iedereen die tegenwoordig in een Toyota rijdt een Japanner is. Ook het door elkaar gebruiken van de termen Romeins en romaans kan voor verwarring zorgen, daar zit tenslotte zo'n duizend jaar tussen. Tenslotte nog een opmerking over de ontwikkeling van de vroegste middeleeuwse geschiedenis van de regio: ook hier is nog veel onderzoek noodzakelijk, zowel archeologisch als historisch, om de mogelijke waarschijnlijkheden in de geschetste ontwikkelingen van een stevige[re] ondergrond te voorzien. Zo roept de mogelijke kransakkerstructuur, die in de vroege Middeleeuwen vanuit de kerk van Berkel zou zijn ontstaan, nog veel vraagtekens op, om maar niet te spreken van de Tilliburgis-problematiek. Ook hier is een waarschuwing op zijn plaats: zie de geschetste ontwikkelingslijnen eerder als aanzetten tot nader onderzoek dan als mogelijke waarschijnlijkheden.
Voor de geïnteresseerde lezer is het boek zeker een verrijking van zijn verleden en geeft daarmee meer grond aan zijn toekomst.

Frans van Nuenen

Jan Franken en Lambert Winkelmolen, *Opgediept en opgegraven. De vroegste geschiedenis van Berkel-Enschot-Heukelom* (Heemkundekring De Kleine Meijerij i.s.m. de Stichting Het Kwartier van Oisterwijk, 2014), 128 blz., geb., ISBN 978-90-809127-9-6, € 12,50.

De mooiste bomen van Tilburg

Het gaat goed met de bomen in Tilburg, en toch ook weer niet heel goed. De gemeentelijke lijst met bijzondere bomen is onlangs opnieuw verschenen en daarop staan meer waardevolle bomen dan ooit tevoren. Van de andere kant waarschuwen 'boomwatchers' momenteel dat in de bossen van Tilburg en omstreken het bomenbestand ernstig bedreigd wordt. Het boek Van Acacia tot Zilverlinde van Han van Meegeren bevat foto's en de bijbehorende beschrijvingen van ongeveer honderd bijzondere bomen in Tilburg. Nee, de ter ziele gegane lindeboom die op de Heuvel stond, staat er niet in. Van Meegeren koos bomen waar we nog langs kunnen fietsen, en in zijn beschrijvingen geeft hij ook aandacht aan de gezondheid, en dus de overlevingskansen, van de besproken boom. Daarbij gaat het lang niet altijd om de dikste, de hoogste, of de oudste, maar veelal ook over de bomen die in hun soort bijzonder zijn. De knotwilgen van Moerenburg, moerascipressen in het Wandelbos, de beukenhaag aan de Dr. Hub van Doorneweg, en de linde-entree van het Willem II-stadion. Een groot deel van de besproken en gefotografeerde bomen behoort tot de openbare ruimte. We fietsen of wandelen er langs zonder het verhaal te kennen dat Van Meegeren ons in zijn boek vertelt. Waarom het een wonder is dat er na alle stadsvernieuwing op het Korvelplein nog bomen kunnen leven, of de 'schending' van de Wilhelminaboom in het gelijknamige park. Daarnaast laat de auteur ons bomen zien uit achtertuinen en privédomeinen. Bomen die mogelijk wel op afspraak te bezichtigen zijn, maar die in dit boek nu ook te zien zijn voor wie thuis wil blijven.

Ed Schilders

Han van Meegeren, *Van Acacia tot Zilverlinde. De mooiste bomen van Tilburg* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2014), *In Tilburg* deel 7, 204 blz., ISBN 978-90-6663-060-4 € 15.

Pater Henri Rutten

In de jaren dertig van de vorige eeuw is in de nieuwe wijk achter 't Goirke een straat genoemd naar een Tilburgse missionaris Pater Rutten (1873-1904) die in 1904 op Papoea

Nieuw-Guinea op dezelfde dag is vermoord als negen andere Duitse en Nederlandse paters, broeders en missiezusters op tien verschillende plekken. Een complot, dat de gruwelijke dood van deze mensen tot gevolg had. Zij worden de 'Tien Martelaren van Bainingen' genoemd.

Pater Rutten werd slechts 31 jaar oud. Na 110 jaar heeft een achternicht een boekje over hem uitgebracht. Tot nu toe waren de verhalen over en foto's van zijn leven vooral in familiekring bewaard. Het boekje is verkrijgbaar in de Tilburgse boekhandels maar is ook te lezen op www.cubra.nl

Mieke-Nelie van der Heijden, *Herinneringen aan Henri Rutten m.s.c.* (Tilburg, 2014), 40 blz., ISBN 978-90-809017-0-4. Uitgave in eigen beheer.

Kweekplaats van katholieke deugd

"Weet je hoe 't met religie is? Het lijkt net pikrinezuur. Je moet weken boenen eer je 't van je vingers afkrijgt en van je ziel krijg je het helemaal nooit meer af." Met dit citaat aan het begin van zijn boek *Kweekplaats van katholieke deugd* roept auteur Ton Kox de vraag op hoe het katholicisme zo'n onuitwisbare stempel op het leven van veel katholieken heeft kunnen drukken. En zeker op de inwoners van Tilburg dat tot ver in de twintigste eeuw gezien werd als de meest katholieke stad van Nederland.

Gehoorzaamheid en volgzaamheid aan de kerkelijke leiding waren vanzelfsprekende eisen bij de katholieke identiteitsvorming. Om de eenduidigheid te waarborgen, was de werkwijze in de verschillende katholieke organisaties onderworpen aan een strenge discipline, die vooral tot uiting kwam in de regelgeving. We lezen dat dit soms echter ook de nodige spanningen kon opleveren.
Een cruciale rol in de katholieke habitusvorming vanaf de negentiende eeuw was weg-

Leesplankje, in 1915 uitgegeven door de Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis. (Coll. Fraters van Tilburg)

gelegd voor het onderwijs. Kox' boek richt zich in het bijzonder op het onderwijs van de Congregatie van de Fraters van Tilburg in de periode tussen 1844 en 1916. Zelfs tot na 1940 speelden de fraters een vooraanstaande rol. In dat jaar leidde men 123 scholen, waarvan een aantal buiten Nederland. Meer dan 1200 fraters gaven er les aan ruim 26.000 leerlingen. Daarnaast bezaten zij een eigen drukkerij voor het uitgeven van katholieke schoolmethodes. In het wetenschappelijk onderzoek is de rol van de congregatie tot op heden onderbelicht gebleven. *Kweekplaats van katholieke deugd* levert een bijdrage in het opvullen van deze lacune.

Centraal staat de vraag hoe de congregatie in haar onderwijs de beleving van de alledaagse werkelijkheid van de leerlingen trachtte te beïnvloeden. Het doel was immers het katholieke wereldbeeld als een vanzelfsprekende basis te verinnerlijken in het gedrag van jonge mensen. Eén van de belangrijkste voorwaarden was om de leerlingen zoveel mogelijk af te schermen van de storende invloeden van de buitenwereld. De fraters, als uitvoerders van dat vormingsproces, moesten zich ook conformeren aan de eenduidige katholieke leefwijze, die door de leiding van de congregatie werd voorgeschreven en bewaakt.

De nadruk ligt in het boek op het internaat Ruwenberg en op de fraterkweekscholen. In de praktijk bepaalden uniforme reglementering en disciplinering het dagelijkse leefpatroon van leerlingen én fraters. Het onderwijs was geheel doordesemd van het katholieke gedachtegoed. De katholieke gedragsvorming kwam niet alleen binnen het klaslokaal, maar ook door andere aspecten tot stand. De architectuur van de gebouwen en de inrichting van de ruimte speelden een ondersteunende rol bij de verinnerlijking van het katholieke leven. Dat gold eveneens voor de buitenschoolse activiteiten. Eigenlijk stond het gehele leven van leerlingen en fraters in het teken van het katholieke geloof.

In *Kweekplaats van katholieke deugd* is ook aandacht voor de diverse veranderingen die op pedagogisch terrein plaatsvonden binnen de gesloten wereld van de congregatie. Het bleef vooral in het begin lang zoeken naar dé identiteit van het katholieke onderwijs. Gaandeweg werd de geslotenheid minder en de professionaliteit juist groter. Het onderzoek eindigt in 1916 omdat in dat jaar de definitieve scheiding plaatsvond tussen fraters en paters. Vanaf die tijd gingen de fraters zelfstandig verder met de congregatie.
Tevens heeft Kox voor dit eindpunt gekozen, omdat een jaar later de wet werd aangenomen waarin het bijzonder en het openbaar onderwijs, met name op financieel gebied, gelijk werden gesteld. Het katholiek onderwijs ging vanaf 1920 een periode van grote groei tegemoet. Dat gold zeker ook voor het onderwijs van de fraters van Tilburg. Met dit onderzoek toont de auteur aan hoe voor deze bloeiperiode de basis werd gelegd.

Sander van Bladel

Ton Kox, *Kweekplaats van katholieke deugd. De onderwijsstrategie van de Congregatie van de Fraters van Tilburg tussen 1844 en 1916* (Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2014), 396 blz., ISBN 978-90-821972-0-4, € 29,50.

Literair Tilburg

Het wil niet boteren tussen Tilburg en de literatuur. Kritische schrijvers zijn in Tilburg niet welkom. Polemische literatoren die buiten de lijntjes kleuren worden zoveel mogelijk genegeerd door de gemeente en door culturele organisaties. Slechts het volkse wordt gecultiveerd en de stad weet niet om te gaan met zijn intellectuele verleden. Het ideaal van een stad die zijn cultuur eert lijkt dus utopisch. Zo zou je althans denken als je beroepsquerulant A.H.J. Dautzenberg moet geloven. In maart 2013 verscheen zijn pamflet *Hoe De Grote Schrijver Mr. A. Roothaert Uit Tilburg Werd Verbannen Door Ed Schilders En Andere Lafaards*. Hierin geeft Dautzenberg blijk van een toenemende afkeer ten opzichte van zijn nog altijd 'keurig katholieke' woonplaats. Het liefst lijkt hij de stad uit te willen vluchten zoals de onconventionele en dwarse Anton Roothaert dat deed in 1930. Maar werkt het anno 2014 in de praktijk niet net een beetje anders dan Dautzenberg denkt? Een van zijn wensdromen werd in ieder geval snel werkelijkheid; Jasper Mikkers mag zich immers al een jaar stadsdichter noemen.

Misschien is het ook wel beter als cultuur niet als vanzelfsprekend geëerd wordt? Als de culturele voedingsbodem (te) gunstig is dan is de literatuur daar niet automatisch bij gebaat. De grote volksschrijver Gerard Reve verwoordt deze gedachte treffend in het gedicht *Loos Alarm*: "Het lijkt waarachtig wel of hij gelukkig is. Wat fijn, wat heerlijk voor die jongen. Maar wat rampzalig voor

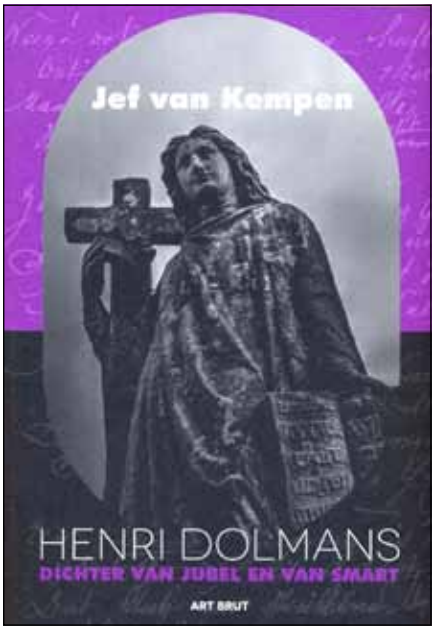

de literatuur." Wat kan er bovendien mis zijn met een cultuurminnende stad waar niet alleen plaats is voor literaire roeptoeters? Dat Tilburg wel degelijk een stad is met een open en pluriform cultureel klimaat blijkt uit een aantal in het afgelopen jaar verschenen boeken.
Van alle gedichten die Henri Dolmans (1840-1899) in zijn leven schreef, toont hij zich het meest betrokken in zijn funeraire poëzie. Deze vrome ex-jezuïet had een obsessie voor de dood, maar hij schreef ook andere gelegenheidsgedichten en religieuze verzen. Auteur Jef van Kempen geeft een korte schets van het leven en werk van de bijna vergeten Dolmans. In het door en door katholieke Tilburg leidde de dichter, zelf weliswaar oerconservatief, een leven dat niet door iedereen gewaardeerd werd. Hij verviel van rijkdom tot armoede.

Van de smart van Dolmans naar de weemoed van Ilja Leonard Pfeijffer is een grote stap. Maar de eerste Tilburgse *writer in residence* slaagt in zijn opdracht. Vanaf een terras aan de Korte Heuvel weet ook hij, in minder dan een week én in nauwelijks meer dan 30 pagina's, de ziel van de stad toch aardig te doorgronden. Want hoe belemmerd is inderdaad "het oord waar een eenzame en verdoolde toerist in hartje centrum de weg zou vragen naar het centrum". Tilburg is een stad, aldus de winnaar van de Libris Literatuurprijs 2014, waar je gisteren al kon hebben meegemaakt wat pas voor morgen op het programma stond. "Toen had ik moeten vertrekken. Toen kon het nog. Toen was het nog niet te laat".

Niet bepaald standaard debutanten zijn de Tilburgse schrijvers Diny Eppenhof en Rianne Jansen. Met herkenbare plekken in Tilburg en Eindhoven als decor schreven zij een misdaadthriller over een nietsvermoedende familie die er onverwachts achter komt dat hun moeder jarenlang een geheim met zich heeft meegedragen. Vanaf dat moment staat hun leven op zijn kop en lijkt er niets meer goed te gaan. Bijzonder is het dat er van dit in januari verschenen boek sinds een paar maanden ook een Engelse vertaling beschikbaar is.

Als persfotograaf won Harrie Janssens diverse prijzen. Zijn fraaie beelden zijn onder meer terug te vinden in de boeken *Tilburg gezien door Harrie Janssens* en *Het gevoel dat je hier thuishoort. Een geschiedenis van de Trouwlaan, Zeehelden- en Uitvindersbuurt in Tilburg*. Met *MAMA!* maakt Janssens (1935) zijn romandebuut. In dit boek is de hoofdrol weggelegd voor de in armoede opgroeiende Antonius. Zijn zonderlinge moeder maakt hem het leven niet makkelijk. Antonius ontworstelt zich aan zijn opvoeding en gaat studeren en werken. Later blijkt Antonius misschien wel erfelijk belast, want hij gaat engelen zien en stemmen horen. Deze stemmen worden steeds luider en geven hem opdracht tot een groot offer.

Dan Dada Doe uw werk! is het laatste deel in de Dada-reeks van uitgeverij Vantilt. In deze bloemlezing presenteren samenstellers Hubert van den Berg en Geert Buelens een dwarsdoorsnede van de poëtische avantgarde aan het begin van de twintigste eeuw in Nederland en Vlaanderen. Met hierin werk van onder meer Piet Mondriaan, Paul van Ostaijen en Hendrik Marsman. In hun pogingen het 'predikantenpathos' te verdrijven uit de Nederlandstalige literatuur lieten de avant-gardistische dichters onmiskenbaar sporen achter in de poëzie. In dit boek is er natuurlijk ook plaats voor het in Tilburg geschreven werk van Theo van Doesburg, vaak dichtend onder het pseudoniem I.K. Bonset, en van zijn Tilburgse kompaan Antony Kok.

Bij alle aandacht die er de afgelopen maanden is geweest voor *De Fictiefabriek* van Diederik Stapel en Anton Dautzenberg kan ik het niet nalaten weer te denken aan Gerard Reve. In brieven aan hun gezamenlijke uitgever vraagt Reve cynisch of Geert van Oorschot het werk van Cees Buddingh' ziet als "onvervangbaar erfgoed van de Westeuropese kultuur". "Wel een eigenaardig gehuil (…) heeft iemand dat ooit serieus genomen? Nu ja, jij publiceert hem, dus het is literatuur?"

Sander van Bladel

Hubert van den Berg en Geert Buelens (red.), *Dan Dada doe uw werk! Avant-gardistische poëzie uit de Lage Landen* (Nijmegen 2014), ISBN 978 94 6004 1617, € 19,95.

Diny Eppenhof en Rianne Janssen, *Chips with Mayo* (Publish America, 2014), ISBN 978 16 3382 3549, $ 24,95. N.B. Engelse vertaling van 'Frietje met'.

Harrie Janssens, *MAMA!* (Soest 2014), ISBN 978 94 0221 1078, € 22,75.

Jef van Kempen, *Henri Dolmans dichter van jubel en van smart* (Tilburg 2014), ISBN 978 90 7632 6078, € 10.

Ilja Leonard Pfeiffer, *Van weemoed naar de nacht* (Tilburg 2014), ISBN 978 90 8225 4204, € 10.

Diederik Stapel en A.H.J. Dautzenberg, *De Fictiefabriek* (Atlas Contact, 2014), ISBN 978 90 2544 2699, € 24,99.

Moord en doodslag in Tilburg

Eind oktober verscheen als achtste deel in de reeks *In Tilburg* het boek *Met voorbedachten rade? Moord en doodslag in Tilburg 1868-1972'* van Berry van Oudheusden. In het boek worden 27 Tilburgse geweldsmisdrijven met dodelijke afloop beschreven uit de periode 1868 tot 1972. Pieter Jozef Populier, een 62-jarige arbeider uit het Heike, heeft de twijfelachtige eer om het slachtoffer te zijn in 'de eerste moordzaak die in de Tilburge kranten werd vermeld'. Hij werd op 10 april 1868 door zijn buren dood op de grond van zijn huisje gevonden. Volgens het berichtje in het *Weekblad van Tilburg* 'schijnt een overval de oorzaak van zijnen dood te zijn geweest'. De laatste moordzaak in het boek is de nooit opgeloste moord in 1972 op de gezinsverzorgster Truus Egberts. Dit was de eerste Tilburgse moordzaak die op de televisie, in *Opsporing verzocht,* aandacht kreeg.

Van Oudheusden baseert zich hoofdzakelijk op krantenberichten in de *Tilburgsche Courant*, de *Nieuwe Tilburgsche Courant* en *Het Nieuwsblad van het Zuiden*. Een interessante keuze. Hiermee schaart de auteur zichzelf – en de lezers van nu – met terugwerkende kracht onder de Tilburgers die het destijds ook moesten doen met wat ze in de kranten lazen. Informatie uit de kranten was gebaseerd op het eigen onderzoek van verslaggevers en gedramatiseerde rechtbankverslagen. Roddel en achterklap waren hierbij aan de orde van de dag. De

kranten spreken – nee, schreeuwen – van 'lafhartige moorden', 'bloedige drama's' en 'betreurenswaardige gebeurtenissen'. Aan het waarheidsgehalte van de krantenartikelen moet dan ook niet altijd evenveel waarde worden gehecht. Ondanks dat geven krantenartikelen een prachtig tijdsbeeld. Krantenberichten worden in de loop van de 20e eeuw steeds minder gericht op sensatie, ook daders en verdachten werden niet meer met naam en toenaam genoemd.

De auteur – zo schrijft hij in de inleiding – heeft een selectie gemaakt van de 70 geweldsmisdrijven met dodelijke afloop binnen de toenmalige stadsgrenzen, gebaseerd op de geografische ligging in de stad, spreiding in de tijd en de aard van de misdrijven. Daarin is hij – logischerwijze – niet helemaal geslaagd. In bepaalde wijken werden door de slechte sociale en economische toestanden veel meer gewelddaden gepleegd dan in andere buurten, waardoor relatief veel moorden in het boek zich in die wijken concentreren. Tilburg werd aan het begin 20e eeuw beschouwd als 'de meest criminele stad van Nederland'. 'Koning Alcohol' of de drankduivel was de aanstichter van veel van de in het boek beschreven misdrijven waarin de ene arme dronken sloeber de andere doodt of zozeer mishandelt dat de dood onvermijdelijk is. De drankduivel was zeker niet altijd de oorzaak van de in het boek beschreven misdrijven: 'testosteron' kon er ook wat van. Huiselijke twisten met dodelijke afloop kwamen voor, maar ook misdrijven gepleegd uit jaloezie of eerwraak, al blijft 'Koning Alcolhol' de meeste doden op zijn geweten hebben.

Het mannelijk geslacht is in het boek duidelijk in de meerderheid als dader en als slachtoffer. Op enkele uitzonderingen na: in 1901 verdronk Maria Bierens haar zwakzinnige broertje Neliske in een waskuip. En eenmaal wordt er een vrouw medeplichtig bevonden aan de moord op haar echtgenoot en veroordeeld tot 8 jaar gevangenisstraf. Samen met haar minnaar had zij een plan beraamd om haar echtgenoot uit de weg te ruimen.

Naar aanleiding van verschillende moorden verschenen er straat- of marktliederen die werden gezongen door straatzangers op markten, in cafés en langs de deuren. In het boek zijn er enkele opgenomen, zoals het lied dat verscheen na de moord op de schoenmaker Jan Brands in 1892 en de 'vreeselijke moord te Tilburg gepleegd op zekere Zebregs'(1911). Een waardevolle toevoeging; het laat zien hoe gewelddaden soms nog decennia later verhaald en doorgegeven werden.

Van Oudheusdens boek is vlot geschreven, lekker leesbaar, pretendeert niet volledig te zijn of 'de waarheid' in pacht te hebben. De schrijver werpt nieuwe vragen op, betrekt de lezer bij het verhaal en maakt hem als het ware medeplichtig. Eenmaal verzucht hij: "verdorie, nu blijven wij met die puzzel zitten". Ja, sommige moordzaken blijven onopgelost en roepen nog steeds vragen op. Die worden niet beantwoord, maar dat was ook niet het doel van het boek. Het geeft in elk geval meer dan genoeg aanknopingspunten voor nieuwsgierige lezers om nog eens in andere bronnen onderzoek te doen naar die moorden van lang geleden.

Astrid de Beer

Berry van Oudheusden, *Met voorbedachten rade? Moord en doodslag in Tilburg 1868-1972* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2014), *In Tilburg* deel 8, 168 blz., ISBN: 978-90-6663-061-1, € 12,95.

De Besterd

Het zojuist verschenen boek *De Besterd. Van woeste grond tot dynamische wijk* is geschreven door Berry van Oudheusden en vormgegeven door Jac de Kok. In nog geen 50 pagina's wordt het ontstaan van de wijk, haar bewoners, de straten, architectuur en het culturele leven beschreven én verbeeld. Aan de hand van vele - voornamelijk historische - foto's geeft *De Besterd* een mooi nostalgisch tijdsbeeld van het ruim honderdjarige bestaan van de wijk. Deze wijk had een voor Tilburg uniek karakter doordat ze opgebouwd werd door nieuwkomers van boven de rivieren die werkten bij de spoorwegen, D'n Atteljee. *De Besterd* is een uitgave van Stichting Straat. Deze stichting organiseert manifestaties over Tilburgse straten en hun omgeving met als doel de wijkbewoners op een nieuwe manier te laten kijken naar hun omgeving.

De originaliteit van *De Besterd* zit 'm in het gegeven dat er nadrukkelijk afbeeldingen in het boek ontbreken. Deze plaatjes zijn als losse stickers te verkrijgen bij de plaatselijke middenstand in wijk Besterd. Net zoals het vroeger ging met de verzamelalbums van Verkade of de voetbalplaatjes. Bij De Gunst mannenmode, adres Besterdplein 37, kun je het plaatje van de NS-werkplaats uit 1953 ophalen. En als je er tóch bent, kun je meteen een nieuw overhemd passen. Zo heeft de middenstand er ook wat aan.

Astrid de Beer

Berry van Oudheusden, *De Besterd van woeste grond tot dynamische wijk* (Tilburg, Stichting Straat, 2014), 48 blz., 12 losse inplakfoto's, ISBN 978-94-92063-00-7, € 5.

Adriaan de Lelie: expositie en boek

Wie belangstelling heeft voor het werk van Adriaan de Lelie kan nog tot en met 19 januari 2015 terecht in Museum Van Loon in Amsterdam. Een fraaie locatie voor een expositie, maar de in Tilburg geboren schilder was dan ook een van de belangrijkste portretschilders van zijn tijd. De meeste werken die in Museum Van Loon te zien zijn, maken deel uit van privéverzamelingen en zijn nu voor de eerste keer toegankelijk voor wie dat maar wil.

Die fraaie locatie aan de Keizersgracht is een toepasselijke plek om al dat moois te tonen. De Lelie kwam weliswaar op 19 mei 1755 in Tilburg ter wereld, maar nadat hij eerst in Antwerpen en Düsseldorf had verbleven, vertrok hij naar Amsterdam. Daar arriveerde hij waarschijnlijk in 1784. In Tilburg was zijn vader werkzaam in de textielsector en het was eigenlijk de bedoeling dat Adriaan de Lelie samen met zijn broers het bedrijf zou voortzetten. Maar de belangstelling van de nog jonge De Lelie ging meer uit naar tekenen en schilderen, en daar was hij zich dan ook op gaan toeleggen. Toen hij zich eenmaal in Amsterdam had gevestigd, stroomden de opdrachten al snel binnen en ontwikkelde hij zich in korte tijd tot 'een van de meest gevraagde portrettisten van zijn tijd', aldus het boek *Adriaan de Lelie 1755-1820. Het achttiende-eeuwse familieportret*.

Volgens deze publicatie, die geschreven is door Josephina de Fouw en ter gelegenheid van de tentoonstelling in Museum Van Loon

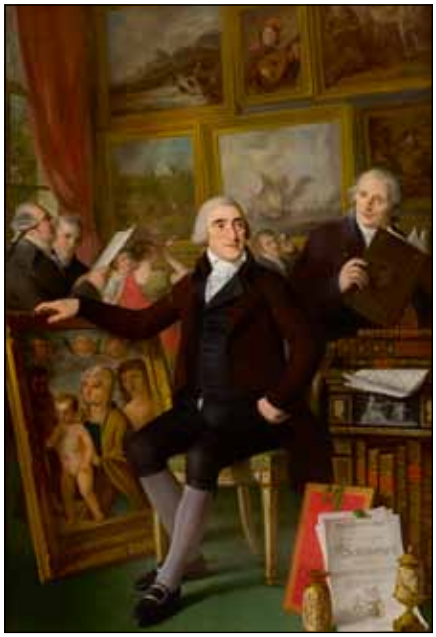

Amsterdamse verzamelaar J.A. Brentano, geschilderd door Adriaan de Lelie, 1813. (Coll. St. Brentano's Steun des Ouderdoms, Amstelveen)

door uitgeverij WBOOKS is uitgebracht, behoort het portret dat de Amsterdamse stadssecretaris Jan van Loon van zichzelf en zijn familie liet maken, tot de vroegst bekende familieportretten van De Lelie. De geboren Tilburger vervaardigde het al in 1786, niet lang dus nadat hij in de hoofdstad was neergestreken. "Hoe de schilder erin slaagde om binnen twee jaar na zijn aankomst in Amsterdam contact te leggen met het vooraanstaande regentengeslacht Van Loon is niet duidelijk", schrijft De Fouw.

Wat uit haar publicatie wél duidelijk wordt, is dat De Lelie zich sowieso nogal makkelijk in kringen begaf waar hij opdrachten kon verwerven. Zo werd hij in 1787 lid van het genootschap Felix Meritis, waar hij in het departement tekenkunde in contact kwam met andere kunstenaars en kunstliefhebbers. Binnen dat departement was De Lelie behoorlijk actief, net zoals hij dat later zou worden binnen de Vierde Klasse (die onder meer de beeldende kunsten omvatte) van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten. De Lelie was dus een getalenteerd 'netwerker', maar bovendien een harde werker die goed aanvoelde 'waar een markt voor was', aldus De Fouw. Het verzamelaarsportret, bijvoorbeeld, was een genre dat De Lelie nieuw leven in blies.

In haar boek gaat De Fouw onder meer in op de opdrachtgevers van De Lelie, de beweegredenen van die opdrachtgevers om zich met hun gezinnen op doek te laten vereeuwigen, de interieurs die er op de schilderijen te zien zijn, en vakgenoten van De Lelie. Een interessante, mooi geïllustreerde uitgave over een kunstenaar van wie gelukkig ook nog enkele werken bewaard worden in zijn geboortestad. Zij behoren daar tot de collectie van het Stadsmuseum Tilburg.

Jeroen Ketelaars

Josephina de Fouw, Adriaan *de Lelie (1755-1820). Het achttiende-eeuwse familieportret* (Zwolle, W-Books, 2014), 64 blz., ISBN 978-94- 625-8039-8, € 14,95.

'Privaatstoffen' van de Tilburgers

Nadat er in de reeks 'In Tilburg' eerder boeken waren verschenen over onder meer Tilburgse woorden, ingekleurde ansichtkaarten, bomen, objecten uit het archief van de Fraters van Tilburg en gedichten, is het onlangs verschenen negende deel toch wel een heel opmerkelijke uitgave. De titel – *Ik kan het niet langer houden!* – geeft de richting al een beetje aan, maar de ondertitel maakt helemaal duidelijk met wat voor boek we te maken hebben: 'Berichten over poep, pies en winderigheid in Tilburg en aangrenzende hogedrukgebieden.'
Een wat onsmakelijk onderwerp, dat wel natuurlijk, maar toch ook met de nodige humor benaderd. Ik kan me voorstellen dat auteur Ed Schilders veel plezier beleefd moet hebben aan het samenstellen van dit boek en geregeld schuddebuikend aan zijn computer moet hebben gezeten. Want lachen is het vaak wel met zo'n hoop viezigheid, zo blijkt uit het boek.

De meest uiteenlopende onderwerpen die te maken hebben met pies en stront – vooruit, netjes gezegd: 'privaatstoffen' – komen erin voor. Zo gaat Ed Schilders eerst in op de Tilburgse bijnaam 'Kruikezeiker' en allerlei vragen die deze aanduiding voor de Tilburgers oproept. Wat vroeger een spotnaam was, maar sinds pakweg vijftig jaar een geuzennaam is, roept nogal wat interessante kwesties op. Want als het inderdaad zo was dat Tilburgers in een kruik zeikten en die nattigheid vervolgens in de textielnijverheid gebruikt werd, hoeveel pies was er dan nodig? En vrouwenurine, was die net zo geschikt als mannenplas? Zondagse pis, ook daar duikt Schilders in, om het zo maar uit te drukken. Het verhaal wil namelijk dat textielfabrikanten wel urine inkochten, maar dat zij hun neus ophaalden voor op maandag afgescheiden kruikenzeik. De dag ervoor zouden de arbeiders namelijk te veel alcohol hebben gedronken, waardoor de urine aan kwaliteit inboette. "Je kunt je afvragen wie dat in die tijd controleerde, en hoe", aldus de schrijver.

Ook mooi is het onderdeel van het boek waarin Schilders vuile straten vanuit sanitair perspectief aan de orde stelt. Wanneer hij de vraag stelt wat de smerigste straat van Tilburg is, komt hij uit bij de Poepesteeg. Zo werd de huidige Hoogtestraat vroeger in de volksmond genoemd. Tegenwoordig is er daar geen vuiltje aan de lucht, maar ooit moet het er een zeer onfrisse bedoening zijn geweest. Tientallen jaren lang was de Poepesteeg berucht 'om zijn stank, modder, en vuiligheid in alle soorten en maten'. Maar ook op andere plekken in de stad was het niet proper. Het Burgerijpad, bijvoorbeeld, was zo'n locatie waar je niet bepaald van de vloer kon eten, hoewel er wél veel keukenafval werd gedumpt. En niet alléén keukenafval. Fecaliën werden er ook 'zoo maar ongestoord neergeworpen', aldus een door Schilders geciteerde schrijver van een ingezonden brief in de *Tilburgsche Courant*.

Ook pissoirs, uriliften en schoenschrappers komen aan bod, net zoals het Tilburgse rioolstelsel, beerputten, blauwsloten en 'höskes': de huisjes – vaak afgebeeld met een hartje in de houten deur – 'waar de gewone mens zijn behoefte deed'. Poep, pis en darmgassen in folklore en taal vinden we ook terug in het boek, met uitdrukkingen als 'Ene kontkrèuper hòlt enen brèùnen èèrm' en 'Bij iemand in de pap kunnen schijten'.
Een onderhoudend, origineel boek. Onsmakelijke kost, maar wél smaakvol geserveerd.

Jeroen Ketelaars

Ed Schilders, *Ik kan het niet langer houden! Berichten over poep, pies en winderigheid in Tilburg en aangrenzende hogedrukgebieden* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2014), *In Tilburg* deel 9, 204 blz., ISBN: 978-90-6663-062-8, € 15.

Begunstigers:

CATALONIË GLAS VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR

Gianotten Mutsaers
boekverkopers
sinds 1947

Panhuijsen
voorRAAD in verpakkingen®
www.panhuijsen.nl

Wie wat bewaart, heeft wat
Uw verhaal is goud waard

Rabobank

Vincents Tekenlokaal
Stadsmuseum Tilburg

AVIA VOLLENHOVEN
Olie Technologie

CCO
Bressers Metaal

DESTIL
voor bouw en industrie ■ sinds 1865

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

METI
Melis Gieterijen b.v. Tilburg

Hoefnagels Groep
Brand- en Bedrijfsdeuren
Aluminium Gevels

VAN SON ASSURANTIEN BV

GIANOTTEN
printed media
gianottenprintedmedia.nl

Verleden tot Heden
ieder verhaal is er één

MAKELAARDIJ
Hans van Berkel

Peerke Donders Paviljoen
Stadsmuseum Tilburg

DAIV GROEP
uw partner voor bouwprojecten

Daedalus
aviation group

mooiesite.nl
een mooie website maak je gewoon zelf

DUVELHOK

GASNed